

20(2)

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATĪ BHAVANA TEXTS

No. 69.

PART V

THE
SAMKṢEPA ŚĀRĪRAKA
WITH
TATTVABODHINĪ
PART V

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,
BENARES.

Price, 13 annas]

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATĪ BHAVANA TEXTS

No. 69.

PART V

EDITED BY
DR. MANGAL DEVA SHASTRI,
M. A., D. PHIL. (OXON.)

THE
SAMKSEPA ŚĀRĪRAKA

WITH
TATTVABODHINĪ

PART V

Published by
The Superintendent, Printing and Stationery,
Government Press, Allahabad.

1941.

Printed by Ali Bukhsh at the
Royal Printing Works, Godowlia, Benares City.

संक्षेपशारीरकम्
श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्
श्रीमन्नृसिंहाश्रमविरचितया तत्त्वबोधिनीयाख्यया
टीकया सहितम्

वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयन्यायशास्त्राध्यापकेन
न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसाशिरोमण्युपाधिकेन
श्रीसूर्यनारायणशर्मशुक्लेन संशोधितम्

(पञ्चमो भागः)

आगमसंख्या...

77747

THE
SAMKṢEPA ŚĀRĪRAKA
OF SARVAJÑĀTMA MUNI
WITH
TATTVABODHINĪ
OF NṚSIMHA ĀŚRAMA

EDITED BY
SŪRYA NĀRĀYAṆA ŚUKLA,
NYĀYA VYĀKARAṆĀCHĀRYA,
Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

1941.

श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ।

अयि विपश्चिदपश्चिमाः सहृदयधुरीणा मुमुक्षवो विद्वांसः ?

विदितमेवेदं तत्रभवतां भवतां यत् “आस्तिकनास्तिकप्रमेद-
भिन्नाः समेऽपि दार्शनिकाः प्रतिकूलवेदनीयतया हातुमिष्टस्य शोक-
मोहलक्षणसंसाररूपबन्धस्य निवृत्तये यतमानाः “ऋते ज्ञानान्न-
मुक्ति” रिति श्रुत्युपोद्वलितस्वानुभवयुक्तिभ्यां तत्त्वज्ञानमेव तदुपाय-
मवधारयन्ति, तत्र तत्त्वस्य द्वैतत्वाद्वैतत्वसंशये “तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यत” इति श्रुतिप्रतिपन्नमद्वैतमेव परमार्थ इति
अद्वैतविदां शून्याद्वयविज्ञानाद्वयशब्दाद्वयब्रह्माद्वयवादिनां सुदृढो
विश्वासः, तेऽपि “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुतिप्रतिपन्नः
परमर्षिवादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रसंहन्धन्यायसमर्थित औपनिषदो
ब्रह्माद्वयवाद एव परां कोटिमाटीकते इत्यस्माकमास्तिकानां चरमा
विश्वासभूमिः, अत एवास्तिकजनजीवातुना भगवता लोकशंकरेण
शंकरेण भगवत्पादश्रीशंकराचार्यरूपेणावतीयं वादरायणप्रणीतब्रह्म
सूत्रोपरि प्रसन्नगम्भीरं शारीरकभाष्यापराभिधानं शांकरभाष्यं नाम-
भाष्यमभाषि इति” ॥

तस्यैव शांकरभाष्यस्य अर्थतस्तात्पर्यश्च व्याख्यानाय प्रवृत्तेषु
पञ्चपादिकाभामतीप्रकटार्थविवरणरत्नप्रभादिषु ग्रन्थेषु एकतरमु-
क्तानुक्तचिन्तात्मकं तात्पर्यतो व्याख्यानं शारीरकभाष्यवार्तिकापरा-
भिधानं श्रीसर्वज्ञात्ममुनिप्रणीतं संक्षेपशारीकं नाम ग्रन्थरत्नमिदं
यन्मुद्रयित्वा श्रीमतां करकमलयोरुपहर्तुमिच्छामि ।

यद्यपि अनेकाभिर्व्याख्याभिः सहितमनेकत्र बहुवारं प्राप्तमुद्रण-
मिदं संक्षेपशारीरकं तथापि उपलब्धटीकापेक्षया प्राचीनया प्रमेय-
बहुलया गम्भीरया वृहत्परिमाणया श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीनृसिंहाश्रमप्रणीतया तत्त्वबोधिनीत्याख्यया श्रीपर्वतस्वामिपुस्त-

कालयादुपलब्धया अन्यत्र पुस्तकालयेषु अदृष्टपूर्वया सहितं न कापि मुद्रितमिति तद्व्याख्यासहितस्य संक्षेपशारीरकस्य मुद्रण-मेतद्विद्वक्षासंजातामुक्तकण्ठामपनयेदार्शनिकविदुषामित्येतावतैव कृत-कृत्यप्रयत्नो विदुषां कृपाभाजनं स्यामित्यात्मानं बहु संभावये ।

उपलभ्यमानाः संक्षेपशारीरकटीकाः—

तत्त्वबोधिनी—श्रीनृसिंहाश्रमकृता एका
सारसंग्रहः—श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता द्वितीया
अन्वितार्थप्रकाशिका—श्रीरामतीर्थकृता तृतीया
सुबोधिनी—पुरुषोत्तममिश्रकृता चतुर्थी
हित्वाहेयमुपादेयमुपादाय विचारतः ।
प्रायेण पूर्वटीकानामिहार्थः प्रकटीकृतः ।

इति सारसंग्रहस्थात्पद्यात् अन्या अपि काश्चन संक्षेपशारीर-
कस्य टीका आसन्निति प्रतीयते तत्रैका विश्ववेदकृता अपरा च
प्रत्यग्विष्णुकृता इति ।

विशेषाद्विश्ववेदस्य प्रत्यग्विष्णोश्च बुद्ध्योः ।
व्याख्यानं श्रद्धयाऽलेखि गुरुणां तौ हि नो गुरु ॥
इति तत्रत्यादेव पद्यात् प्रतीयते ।
“सिद्धान्तदीपोक्तिमवेक्ष्य मूलशास्त्रम्”

इति रामतीर्थकृतान्वितार्थप्रकाशिकास्थात् पद्यात् सिद्धान्तदीपामिधमपि एकं व्याख्यानमासीत् तत् विश्ववेदकृतात् प्रत्य-
ग्विष्णुकृताद्वा व्याख्यानादतिरिक्तमनतिरिक्तं वेति संशयो यावदुप-
लभ्यमवतिष्ठते ।

एवं व्याख्यानबाहुल्यदर्शनात्संक्षेपशारीरकस्य पूर्वं भूयान्
पठनपाठनादौ प्रचार आसीदित्यनुमीयते ।

संक्षेपशारीरककर्तुः समयादिः—

संक्षेपशारीरकस्य कर्ता सर्वज्ञात्ममुनिः श्री देवेश्वराचार्यशिष्यः
मनुवंशोद्भवे आदित्याभिधे राजनि भुवं शासति आसीदित्येतावन्मात्रं—

"श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजः संपर्कपूताशयः

सर्वज्ञात्मगिराङ्कितो मुनिवरः संक्षेपशारीरकम् ।

चक्रे सज्जनबुद्धिवर्द्धनमिदं राजन्यवंशे नृपे

श्रीमत्यक्षतशासने मनुकुलादित्ये भुवं शासति"

इति संक्षेपशारीरकचतुर्थाध्यायद्विषष्टिमितात्पद्यादवगम्यते ।

अयं च देवेश्वराचार्यो भगवत्पादशंकराचार्यशिष्येषु अन्यतमः
सुरेश्वराचार्य एव येन—नैष्कर्म्यसिद्धिः, तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्,
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्, दक्षिणामूर्तिस्तोत्रवार्तिकं
मानसोल्लासाख्यम्, पञ्चीकरणवार्तिकम्, काशीमृतिमोक्षविचारश्चेति
षड्ग्रन्थाः प्रणीताः । "शिलालेखादिषु चोलवंशीया राजानो मनुवंशो-
द्भवत्वेन प्रसिद्धाः तस्मिंश्च वंशे आदित्यनामान्स्त्रयो राजानः प्रसिद्धा-
स्तेषु सर्वप्रथमः आदित्यः परान्तकस्य पिता आसीत् यस्य शासन-
कालः ईशवीयदशमशताब्द्याः पूर्वार्द्ध इति स एव संक्षेपशारीरककर्तुः
सर्वज्ञात्ममुनेः समयः इति श्री महामहोपाध्याय गोपीनाथ कविराज
महोदया न्यरूपयन्नच्युतग्रन्थमालाप्रकाशितशांकरभाष्यभूमिकायाम् ।

वस्तुतस्तु सर्वज्ञात्ममुनिप्रणीतप्रमाणलक्षणग्रन्थस्य समाप्तौ—

"श्रीदेवेश्वरपादपद्मरजसा सद्यः पवित्रीकृतः

सर्वज्ञात्ममहामुनिः प्रकरणं चक्रे त्रिकाण्डीगतम्

यस्त्वेतत्पुरुषोऽवगच्छति स वै भूमण्डले परिणत-

स्तद्वत्तार्किकदुर्विदग्धदमने दक्षो मुमुक्षुर्भवेत् ।

श्रीश्रेष्ठानन्दपादशिष्याः श्रीदेवानन्दपादाः

श्रीदेवानन्दपादशिष्याः श्रीदेवेश्वरपादाः

श्रीदेवेश्वरपादशिष्याः श्रीसर्वज्ञात्मपादाः

तदीया कृतिः—

प्रमाणलक्षणं समाप्तम् ।”

इति मद्रास सूचीपत्रे (मद्रास का डिस्कप्टिव् कैटलाग जिल्द २८ परिशिष्ट पृ० संख्या १०३७२ पुस्तकसंख्या १५७१६) लेखात् देवेश्वराचार्यां देवानन्दशिष्यः श्रीशंकराचार्यशिष्यात्सुरेश्वराचार्या-
द्भिन्न एवेति सिद्ध्यति । श्रीनृसिंहाश्रमश्रीचरणा अपि “देवेश्वराख्य-
गुरुचरणारविन्दरजसाम्” इति संक्षेपशारीरकप्रथमाध्यायाष्टम-
श्लोकव्याख्याने लिखन्तः सुरेश्वराचार्याद्देवेश्वराचार्यस्य भेदमेवाभि-
प्रयन्ति । यत्तु “देवेश्वरस्य—सुरेश्वराचार्यस्य ..... सुरपदस्थाने
देवपदप्रयोगः साक्षाद्गुरुनामाग्रहणाय” (१ अ ८ श्लो०) इति
श्रीमधुसूदनसरस्वतीस्वामिनो लेखनं यच्च तत्समकालिकस्य श्रीकृष्ण
तीर्थस्वामिशिष्यरामतीर्थस्य “इदानीं साक्षात्स्वगुरुं सुरेश्वराचार्य-
मभिपूजयति” इति संक्षेपशारीरकव्याख्यायामन्वितार्थप्रकाशिकायां
लेखनं तदुभयमपि भ्रान्तिमूलकं प्रमाणलक्षणग्रन्थसमाप्तिनिर्दिष्ट-
गुरुपरम्पराविरोधात् ।

गुरुं प्रकाशयेद्धीमानित्यभियुक्तोक्त्या साक्षाद्गुरुनामग्रहणस्य
शिष्टाचारपरम्परायां प्रचलिततथा भङ्ग्या गुरुनामग्रहणस्यानुचित-
त्वाच्च ।

किं च देवेश्वराचार्यस्य सुरेश्वराचार्यत्वे देवेश्वराचार्यस्तुति
प्रसङ्गेन सुरेश्वराचार्यकृत्यनुल्लेखः सर्वज्ञात्ममुनेरशोभन इवेति न
देवेश्वराचार्यः सुरेश्वराचार्यः किन्तु अन्य एव प्राचीनवेदान्तग्रन्थेषु
सुरेश्वराचार्यवचनोद्धरणमिव संक्षेपशारीरकवचनोद्धरणाभावः तथा-
विधप्राचीनत्वे बाधक इति सर्वज्ञात्ममुनिः तृतीयस्य चोलवंशी-
यस्य आदित्यस्य शासनकाले बभूव यस्य समयो ई० द्वादश-

शताब्द्याः परार्द्ध इति प्रतीयते न तु त्रयोदशी शताब्दी तदानीं चोल-
नृपाणां शक्तेर्हासात् । चोलवंशीय दक्षिणभारतनृपतिनिर्देशात् सर्व-
ज्ञात्ममुनिर्दाक्षिणात्य इति प्रतिभाति ।

श्री नृसिंहाश्रमस्वामिनः समयादिः ।

अद्वैतसिद्धौ मधुसूदनसरस्वतीस्वामिनः अप्पयदीक्षितेन्द्रं
सर्वतन्त्र स्वतन्त्राः अप्पयदीक्षिता इति लिखन्ति अप्पयदीक्षिताश्च
सिद्धान्तलेशसंग्रहे श्री नृसिंहाश्रमप्रणीतामद्वैतदीपिकामुदाहरन्ति
इति वेदान्ततत्त्वविवेकश्च श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिना पुरुषोत्तमपुरे १६०४
वि० १५४७ ई० सं० लिखित इति तत्त्वविवेकसमाप्तौ लिखितम् तत-
स्त्रयोऽपीमे समकालीना इति सिद्ध्यति इति ई० षोडशी शताब्दी
नृसिंहाश्रमस्वामिनः समयः ।

एतेन मधुसूदनसरस्वतीस्वामिनः अप्पयदीक्षिताच्चायं नृसिंहा-
श्रमो वृद्ध इति सिद्धम् ।

नृसिंहाश्रमस्वामिना प्रणीता ग्रन्थाः अद्वैतदीपिका, भेद-
धिकारः, पञ्चपादिकाटीकावेदान्तरत्नकोषः, पञ्चपादिकाविवरण
टीका—विवरणभावप्रकाशिका, तत्त्वदीपनटीका—तत्त्वदीपनभाव
प्रकाशिका, नृसिंहविज्ञापना, संक्षेपशारीरकव्याख्या तत्त्वबोधिनी,
वेदान्ततत्त्वविवेकश्चेति अष्टौ ।

श्री जगन्नाथाश्रमो ऽस्य दीक्षागुरुर्गीर्वाणेन्द्रसरस्वती च विद्या-
गुरुः अस्य शिष्याः नारायणाश्रमो भट्टोजिदीक्षितः रङ्गोजिमहः
वेदान्तपरिभाषाकारगुरुर्वेङ्कटनाथश्च । नानादीक्षितोऽपि नृसिंहाश्रम-
शिष्यः नृसिंहाश्रमः शतवर्षजीवी आसीदिति प्रसिद्धिः ।

अप्पयदीक्षितस्य नर्मदातटे नृसिंहाश्रमेण समागमः संजातः ततः
प्रभृति अद्वैतसिद्धान्ते श्रद्धावान् बभूव दीक्षितेन्द्र इत्यपि किंवदन्ती
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावलीकारशिष्येण नानाजीदीक्षितेन नृसिंहसर्व-

स्वंनाम नृसिंहाश्रमचरितं लिखितं यत्पुस्तकं काशीसरस्वतीभवनस्थे
अतिप्राचीनसंग्रहे वे० न० ६५ काव्यकोशसंग्रहे वर्तते पत्र सं० १११
लि० का० १६८२ विक्रमसंवत्सरः ।

येषामदम्योत्साहेनायं ग्रन्थः प्रकाशमुपगतस्तेषां वाराणसेय
राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष संस्कृतसाहित्यप्रतिष्ठैकजीवित
प्राच्यप्रतीच्योभयदर्शननिष्णात डा० श्री मङ्गलदेव शास्त्रि एम० ए०
महोदयानां करकमलयोरुपहृत्यादौ ग्रन्थरत्नं श्री विश्वनाथादर्थये
सर्वविश्रामेषामुन्नतिमिति ।

ग० सं० का०
काशी ।

इति सूर्यनारायणशर्मशुक्लः ।

संक्षेपशारीरकप्रथमाध्यायस्थ-

विषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयाः	श्लोकाः
मङ्गलानि	१ ८
स्वौद्धत्यपरिहारः	६ १३
विचारमन्तरा औपनिषदज्ञानस्य मुक्त्यसाधकत्वेन विचारार्थशास्त्रावश्यकतया विचारशास्त्ररूपस्य प्रकृत- ग्रन्थस्यारम्भः सप्रयोजन इति कथनम्	१४ १६
विषयप्रयोजनयोरभावात्प्रकृतग्रन्थानारम्भशङ्का तत्परि- हारश्च	२० २६
सकारणाध्यासनिरूपणम्	२७ ५६
ग्रन्थारम्भप्रयोजनोपसंहारः	५७
ब्रह्मणो विचारकर्तव्यत्वनिरूपणम्	५८ ६३
अधिकारिनिरूपणम्	६४ ६०
अधिकारिणः शिष्यस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकजिज्ञासा	६१
गुरोरुत्तरम्	६३ ६४
गुरोरुत्तरे शिष्यस्य प्रश्नावकाशस्य दानम्	६४

शिष्यस्य प्रश्नाः ।

अयोग्यतया तत्त्वमसीतिवाक्यस्य जीवब्रह्मैक्याबोधकत्वम्	६५ ६८
मानान्तरगोचरे एव लक्षणादर्शना न लक्षणयापि उक्तवा- क्यस्यैक्यबोधकत्वम्	६६ १००
वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधकत्वे प्रमाणान्तरसापेक्षतया अप्रमाण्यापातः	१०१ १०२
अखण्डबोधकवाक्यस्य लोकेऽभावेन दृष्टान्तासिद्ध्या— वेदान्तानामपि न अखण्डबोधकत्वम्	१०३ १०५
ब्रह्मणोवेदान्तजन्यज्ञानविषयत्वे सिद्धान्तभङ्गः	१०६
ब्रह्मण्येकचित्कर्तृत्वान्न वेदान्तानां मानत्वम्	१०७
वाक्यविधया पदविधया च अखण्डार्थकस्य तत्त्वमसी- त्यस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वायोगः	१०८ १११

विषयाः	श्लोकाः
वेदान्तानामनुवादकत्वलक्षणप्रामाण्यशङ्का	१११
वेदान्तानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकतया निष्प्रयोजनत्वम्	११२
ज्ञानरूपब्रह्मणोऽज्ञातत्वाभावेन प्रमाणाप्रवृत्तिशङ्का	११३ ११४
प्रमात्रादेः कल्पितत्वेन ब्रह्मणि प्रमाणासंभवः	११७ १२१
शब्दस्यापरोक्षब्रह्मबोधजनकत्वानुपपत्तिः	१२२ १२४
ब्रह्माविद्यानिवर्तकत्वेन वेदान्तप्रामाण्यम् इति सिद्धान्ति—	
समाधानं दूषणम्	१२५ १२७
अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिः अप्रामाण्योपसंहारश्च	१२८ १२९
कार्यान्विते एव शब्दानां शक्तिग्रहात् न भूतार्थबोधकत्वं	
वेदान्तानाम्	१३० १४३
प्रश्नोपसंहारः गुरुप्रार्थना च	१४४

गुरोरुत्तराणि ।

अखण्डबोधकस्यापि वाक्यत्वसमर्थनम्	१४५ १४८
सोऽयमित्यस्याखण्डार्थकत्वसमर्थनम्	१४९ १५०
तद्वद्वृत्तान्तेन तत्त्वमसीत्यस्याखण्डार्थकत्वसमर्थनम्	१५१
मानान्तरगोचर एव लक्षणेति पक्षस्य खण्डनम्	१५२ १५४
लक्षणाभेदाः, तदुदाहरणानि, तत्त्वमसीत्यत्र जहदजह-	
लक्षणा च	१५४ १६२
सर्वपदलक्षणासमर्थनम्	१६३ १६८
तत्त्वमसीत्यत्र पश्चान्तरेण जहल्लक्षणयाप्यखण्डार्थत्वम्	१६९
लक्षणागौण्योर्भेदोपपादनम्	१७० १७२
तत्पदत्वं पदलक्ष्यार्थस्वरूपनिरूपणम्	१७३ १७४
सत्यं ज्ञानमिति वाक्ये लक्ष्यलक्षणविभागः	१७५
तत्त्वमसीतिन्यायेन सत्यं ज्ञानमित्यत्र जहदजहल्लक्षणाति—	
देशः	१७६ १७७
सत्यत्वादीनां त्रैविध्यम्	१७८ १८५
ज्ञानानन्दादीनामत्यन्ताभेदः	१८६ १८०
सत्यं ज्ञानमित्यत्र जहल्लक्षणा	१८१ १८४
वेदान्तानामखण्डार्थप्रतिपादकत्वम्	१८५ २५०

विषयाः	श्लोकाः
निषेधवाक्यानामप्यखण्डार्थकत्वम्	२५१ २६६
वैशेषिकमतेनाखण्डार्थत्वप्रसिद्धिः	२७०
प्राभाकरमतेनाखण्डार्थत्वप्रसिद्धिः	२७१ २७३
अखण्डार्थत्वे पाणिनिसंमतिः	२७४ २७५
वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम्	२७६ ३१५
ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वम्	३१६ ३१६
अज्ञानस्य भावरूपत्वम्	३२० ३३४
ब्रह्मणोऽज्ञाततोपसंहारः	३३५
अनिर्वचनीयवस्तुसाधनम्	३३६ ३३६
वेदान्तानां कार्यपरत्वनिरासः	३४० ४००
निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः	४०१ ४४७
ज्ञाने विध्यसंभवः	४४८ ४६२
सगुणवाक्यानां निर्गुणे ब्रह्मणि समन्वयः	४६३ ४६६
वेदे तात्पर्यस्वरूपनिरूपणम्	४६७ ४७०
वेदान्तानां सिद्धार्थत्वे जैमिनिवचनविरोधपरिहारः	४७१ ४६५
जगत्कार्यलिङ्गेन चेतनकारणानुमानम्	४६६ ४६८
जगति एकानेकप्रकृतिकत्वसंशयः	४६९
जगतः एकप्रकृतिकत्वम्	५०० ५१३
लक्षणभेदाः लक्षणलक्षणानि तदुदाहरणानि च	५१४ ५१८
जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः	५१९ ५४८
समन्वयोपसंहारः	५४९ ५६३

द्वितीयाध्यायस्थ-

विषयाणामनुक्रमिका ।

अद्वैतबोधकवेदान्तानां भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधाशङ्का	१ ६
वेदान्तानां तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेस्तु व्यावहारिक-	
मिति न विरोधः	७
अनात्मग्राहिणः प्रत्यक्षादेस्तत्त्वनिवेदनाशक्तत्वम्	८ २१
सर्वस्य दृश्यस्य मिथ्यात्वसमर्थनम्	२२ २४

विषयाः	श्लोकाः	
वेदान्तिनो विज्ञानवादिसाम्याशङ्कापरिहारौ	२५	३१
जाग्रत्स्वप्नयोः साम्ये शङ्कापरिहारौ	३२	३८
परमते सत्यासत्यविभागासिद्धिः	३६	४२
वेदान्तानां प्रत्यक्षादिविरोधाभावोपसंहारः	४३	५४
परिणामवादस्य श्रुत्यसंमतत्वम्	५५	५६
परिणामवादाभ्युपगमो विवर्तवादावतारणाय	५७	६२
विवर्तवादस्य श्रुतिसंमतत्वम्	६३	६८
संघातवादखण्डनम्	६९	
आरम्भवादखण्डनम्	७०	७५
आरोपादिदृष्टित्रयनिरूपणम्	७६	८२
दृष्टित्रयस्यैकपुरुषाश्रयत्वोपक्रमः	८३	८८
दृष्टित्रयस्य मतभेदेन अधममध्यमोत्तमाधिकारिभेदा— श्रयत्वम्	८९	९०
दृष्टित्रयस्य भिन्नपुरुषाश्रयत्वखण्डनम्	९१	९२
दृष्टित्रयस्यैकपुरुषाश्रयत्वोपसंहारः	९३	
प्रत्यक्षादे न तत्त्वावेदकत्वम्	९४	११३
पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यन्यायः	११४	१२४
संसारस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वम्	१२५	१२७
स्वसम्भते जीवैकत्ववादे बन्धमोक्षव्यवस्थानिरूपणम्	१२८	१३१
बन्धमोक्षव्यवस्थाविषये सप्त मतानि तेषां दूषणानि च	१३२	१६१
स्वमतोपसंहारः	१६२	१६८
मायाऽचिदाऽभेदानुमानम्	१६९	१७१
ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वम्	१७२	१७३
भाष्यकारोक्तस्य जीवाज्ञतावचनस्याशयप्रदर्शनम्	१७४	१७६
जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यम्	१७७	२०७
ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वोपसंहारः	२०८	
जीवत्वस्य वस्तुभूतत्वाभावः	२०९	२१४
बन्धमोक्षव्यवस्थाशास्त्रप्रामाण्यम्	२१५	२२४
कल्पितस्यापि गुर्वादेस्तत्त्वबोधकत्वसंभवः	२२५	२३५
मुक्तौ विशेषः	२३६	२४४

विषयाः
यावज्जीवश्रुत्यविरोधः
मानान्तराविरोधोपसंहारः

श्लोकाः
२४५ २४६
२४७

तृतीयाध्यायस्थ-

विषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयाः
ब्रह्मविद्यासाधननिरूपणम्
जीवस्य देहान्तरसंस्मरणविचारः
त्वंपदलक्ष्यप्रश्नः तदुत्तरं च
तत्पदलक्ष्यप्रश्नः तदुत्तरं च
गुणोपसंहारः
अन्तरङ्गवहिरङ्गसाधननिरूपणम्
गृहस्थादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारः

श्लोकाः
१ ४
५ ५६
५७ १४२
१४३ ३०६
३१० ३२५
३२६ ३५७
३५८ ३६५

चतुर्थाध्यायस्थ-

विषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयाः
ज्ञानफलनिरूपणम्
मोक्षे कर्मणामनुपयोगः
जीवन्मुक्तेरर्थवादत्वम्
आत्मज्ञानप्रशंसा
ग्रन्थनामादिकीर्तनम्

श्लोकाः
१ ३३
३४ ३८
३९ ५१
५२ ५६
६० ६३

इति संक्षेपशारीरक-
विषयानुक्रमणी समाप्ता ।

संक्षेपशारीरकस्य श्लोकाद्यचरणप्रतीकवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
अ		अज्ञानमात्मविषयं भवहेतुभूतं	१ ३०३
अकार्यस्वरूपस्य कार्यत्वमिष्टं	१ २४७	अज्ञानमावरणमावरणं च माया	३ १०८
अकृतागमश्च कृतनिष्फलता	३ ३०	अज्ञानमित्यजडबोधतिरस्क्रिया	१ ३१७
अक्षव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं	३ ७१	अज्ञानमेव च भविष्यति शक्तिरेषा	३ ६४
अखण्डमेवाद्भ्यमात्मतत्त्वं	२ ६७	अज्ञानमेव तु तदाऽवगतं त्वदीयं	३ १२१
अखण्डवाक्यार्थमनुव्रजन्ती	२ ६६	अज्ञानवर्जिततया परमेश्वरोऽसौ	२ १८३
अग्निः क्षितोऽप्युल्मुकेन प्रदेश-	२ १६१	अज्ञानसंशयविपर्ययरूपकाणि	३ ३४३
अचतुर्गुणशौचवारणात्	१ ८१	अज्ञानात्मकवस्तु नाश्रयतया	२ २०६
अजडकारणभावनियन्धनं	१ ३२५	अज्ञानानि बहून्यसंख्यवपुषः	२ १३३
अज्ञस्तावत्प्रत्यगात्माऽहमज्ञः	२ १२६	अज्ञानि ब्रह्म जीवो भवति भवति	२ १६४
अज्ञातताऽपि घटतेऽत्र दूशोऽनुभूतेः	१ ३१६	अज्ञानि ब्रह्म बुद्धीरनुसरति ततः	२ १३६
अज्ञातत्वे यानवोचाम दोषान्	२ १४२	अज्ञानित्वं जीवभावो न तस्मात्	२ २०६
अज्ञातमर्थमवबोधयतः प्रामायां	१ ११३	अज्ञानित्वं ब्रह्मणश्चानभीष्टं	२ १६६
अज्ञातमर्थमवबोधयदेव मानं	२ ८	अज्ञानित्वं ब्रह्मणो जीवता चेत्	२ १६५
अज्ञातमर्थमवबोधयितुं न शक्तं	२ २१	अज्ञानिनो भवति मोहविजृम्भितं	२ १६१
अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमस्मिन्	१ ३३६	अज्ञानिनो भवति दुःखमनेन क्लृप्तं	२ १७३
अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमिष्टं	१ ११८	अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुषा	२ १६५
अज्ञानजन्यकरणप्रतिबिम्बवाचि	२ २०७	अज्ञानं जडशक्तिमात्रवपुषा	३ ६६
अज्ञानतज्जघटना चिदधिक्रियायां	१ ५५५	अज्ञानं सकलभ्रमोद्भवनकृत्पिण्डेषु	१ ३२
अज्ञानतज्जमखिलं जगदात्मभासा	२ १८५	अज्ञो विनश्यति पुमानतिमूढ-	१ २६८
अज्ञानतज्जमतिहीनतया सुषुप्ते	३ १२७	अज्ञोऽहमित्यवगतिर्न परस्परपुंसः	२ १७८
अज्ञानदाह इति नैकपदं समासाजड	२ २२	अतोऽनपोह्यैव च तत्त्वसंविदु	२ ६४
अज्ञाननाशपदमत्र हि सुख्यमिष्टं	१ २१३	अतो विरोधस्य निशमसिद्धयै	२ ६८
अज्ञानमप्यविदुषोऽस्य न तु	१ ५१	अतो न वेदान्तवचःसु विद्यते	१ ४४८
अज्ञानमत्र यदि नानुभवात्प्रसिद्धं	१ २२२	अतः परत्वं श्रवणस्य तुल्यं	३ १८७
अज्ञानमप्यसदभावतया प्रसिद्धः	१ १२१	अतः प्रसज्यप्रतिषेधसम्भवात्	१ ४४५
अज्ञानमस्ति सकलं हि सुषुप्तिकाले	१ ३३	अत्यन्तानुपलब्धवस्तुनि पुनः	३ २५७

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
अत्राप्यसौ दृतिहरिः पशुरित्य	४ २३	अध्यक्षगोचरमनर्थमवैमि वाक्यं	२ ३
अत्राह यद्यपि किमप्युपनेयमत्र	१ १२५	अध्यस्तमल्पवपुरस्य न वा	१ २७
अत्राह वाच्यशबलान्वितवस्तुनीयं	१ २०२	अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति अमेपु	१ ३६
अत्राह सद्भयमहं मम रूपमीक्षे	१ ६५	अध्यात्ममेवमभिभूतमथाधिदैवं	३ ६७
अत्रैव जन्मनि भवेदपवर्गदायि	३ ३४६	अनधिकारिणि शुद्धचिदात्मके	१ ५५३
अत्रैव वस्तुनि दृढं व्यवतिष्ठमानः	२ १६३	अनधिकारितया दृगवस्थिता	१ ५५४
अत्रोच्यते न खलुवेदशिरांसि	२ ७	अनवबुद्धमतः श्रुतिमस्तकैः	१ ३३५
अथ कलञ्जपदार्थगमक्षणं	१ ४१८	अनादिवृद्धव्यवहारलक्षणे	३ २५४
अथ केन चिदात्मनैकता	१ १६८	अनाद्यजघ्नेश्व नितृत्तिनिष्ठा	१ ४२६
अथ तदीययोगनिवर्तनं	१ ४१६	अनाद्यविद्यापटनेत्रबन्धनं	१ ४५४
अथ तमोमयविश्वविकल्पना	४ ३७	अनुपपत्तिबलेन विधेस्तयोः	१ ५०५
अथ यद्युपक्रमणमल्पतरं	२ १२१	अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितया	१ ३८
अथ यद्युपक्रमणमल्पमपि	२ १२२	अनुमानमागमविरुद्धमिदं	२ १७१
अथवा चित्तिरेव केवला	४ १५	अनुवददिदमेव वाक्यमर्थात्	१ ५३४
अथवा चित्तिवत्प्रतीयतां	३ १७६	अनृतजडविभक्तदुःखतुच्छा	१ २६६
अथवाऽनुवादमुपलभ्य ततः	१ ५३६	अनृतजडविरोधिरूपमन्त-	१ १
अथवा मितियोग्यताऽस्तिता	१ ४६४	अन्तरङ्गबहिरङ्गसाधने	३ ३२७
अथ शब्दसूचितमुमुक्षुरिमं	२ ८५	अन्तरङ्गमपवर्गकाङ्क्षभिः	३ ३२८
अथवा स तत्र परमात्ममतिः	३ ५१	अन्तर्गुणा भगवती परदेवतेति	३ २२१
अदृष्टदोषं परिहृत्य शंसतः	१ ४२६	अन्यदेव यदि कारणं भवेत्	१ ३३४
अद्याप्यवान्तरवचःपरिणामबोध-	३ ३११	अन्यस्य विभ्रमकरी पुरुषस्य	३ ६२
अद्वैतबाधकमभून्मम यद् द्वितीय	४ ५६	अन्ये पुनर्विधिवचोजनितात्मबुद्धिः	२ ५७
अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थविल्व	४ ५५	अन्ये वदन्ति निरुपाधिनियोगरूपं	१ १३७
अद्वैतात्मपदमाहुरनन्यमानं	१ ११६	अन्ये भिन्नस्वभावं विविधमभिद	१ १३६
अद्वैतीकरणं निषेधवचनादुत्पन्नं	१ २५१	अपरोक्षरूपविषयभ्रमधी-	१ ४१
अद्वैतेऽर्थे प्रत्ययार्थोऽस्ति तद्वत्	१ १६२	अपि च कर्तुर्नुस्मरणे भवेत्	३ २६२
अद्वैतं परिशोधितं भगवतो विष्णोः	१ २६५	अपि च किंचिदपि प्रतिपादकं	३ २५६
अधममध्यमशुद्धिनिरूपणे	३ ६०७	अपि तु वैदिकवाङ्मनसातिगा-	३ २६५
अधिकारिणं च विषयं च विना	२ २४६	अपि च परमहंसस्त्यक्तसर्वेषणः	४ १०
अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावेन योनि	१ ५२६	अपि च पुरुषकर्मोद्भूतिकानी-	३ २५०
अधिष्ठानमाधारमात्रं यदि स्यात्	१ ३२	अपि च प्रतिषेधचोदना	१ ४०१

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
अपि च प्रतिपेधचोदना	१ ४०३	अर्हाद्यर्थं च कृत्यस्मरणम्-	१ ६३
अपि च बन्धनहेतुतया श्रुतं	३ ३५६	अर्हेकृत्यवृत्तश्च पाणनिवचः	२ ५१
अपि च भाष्यकृदेव तदब्रवी-	१ ४०	अल्पं रूपं बन्धनं प्रत्यागात्मा	१ ५०
अपि च रूपितगोचरताविधे-	१ ६०	अवगतिगतमेवापेक्ष्य पूर्वापरत्व-	३ २४७
अपि च विश्वमनुप्रविवेश	३ ११	अवितथमिदमेवमेतत्	१ ५०८
अपि विशिष्टविधौ वचनान्तरात्	१ ५३७	अविरुद्धपदपङ्क्तिः पद्मनाभस्य	४ ६१
अपि च लौकिकमानबलाश्रयात्	३ २६१	अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि	१ १६७
अपुनरुक्तनिपेथ्यनिपेधकृत	३ ३१८	अव्युत्पत्तिं विभ्रती भाति संवित्	२ २१४
अपुनरुक्तपदानि विना यतः	३ ३१४	अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं	३ २६२
अप्पात्रमप्पात्रगतत्वमेव	३ २८०	अशुचेः प्रतिपेधशास्त्रतः	१ ८०
अबुध्यमानो न हि संविदं तत्	४ ३१	असज्जनिः सेत्युपवर्ण्यमानं	३ २०२
अबोधनाशश्चिरित्यमुष्मिन्	१ २१२	असत्प्रसूतिर्न च सत्प्रसूतिः	२ १०६
अब्राह्मणाधर्मगिरोर्नञेप	१ ४०६	असदपि फलवत्तामश्नुते	२ २३५
अभयं सनातनमनातुरधीः	२ २२४	असन्नकार्यं गगनप्रसून-	३ १६६
अभिचारकर्म विधयो हि यथा	२ २४४	असन्नवृत्तिर्न च सन्नवृत्तिः	२ १०८
अभिधाति करोति च लिङ्पदं	१ ३६६	अस्तित्ववस्तुविषयोपनिषत्प्रपञ्क्तिः	१ ४६३
अभिनयेन करिष्यति चेदयं	३ २६०	अस्त्यस्म्यसीति च तिङन्तपदानि	१ ४६१
अभिज्ञ एवैष पटः समीक्ष्यते	२ १०४	अस्त्यस्म्यसीति च पदं प्रचुरं	१ २८३
अभिज्ञता भिन्नतया विरुद्धा	३ १६४	अस्थूलादिवचोनिरस्तनिखिल-	१ २६४
अभिज्ञहेतुर्विषये समान	१ २२३	अस्थूलादिवचोनियेधकतया भेदस्य	१ २५६
अभिमतपशुपुत्रवृष्टिनाक	१ ३६२	अस्थूलादिवचः समुत्थितमति-	१ २५४
अभिहितघटनाऽथवान्विताना	१ ३८२	अस्यैव तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः	१ २५६
अभिहितघटना न चोपपन्ना	१ ३८३	अहं प्रजायेय बहु स्वयं स्यां	२ ६७
अभिहितघटना यद्वा तदानीं	१ ३८४		
अभीष्टहेतुत्वलिङ्ग्यगृह्यतः	१ ४४६	आ	
अभेदिनो निर्विकृतेरनेक-	२ ६६		
अभेदिनः सावयवस्य सत्यं	२ ६५	आकाङ्क्षादिविद्यते योग्यतान्ता	१ ५४७
अयमपि परमात्मा प्रत्यागात्म-	४ २१	आकाङ्क्षितं भवति पूरणशक्तियुक्तं	१ ६७
अयं तु मायेति न शब्द एव	३ ६६	आकाशादावस्तितता तावदेका	१ १८४
अर्थवाद्गतमभ्युपेयते	३ १६१	आकाशादौ नित्यता तावदेका	१ १८१
अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च	३ ३६६	आकाशादौ शुद्धता तावदेका	१ १८२

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
आकाशादौ सत्यता तावदेका	१ १७८	आरोपदृष्टिरुदिता परिणामदृष्टिः	२ ८२
आकाशे विहगोऽस्ति नास्ति	२ १३४	आलम्ब्येन च विरहस्य न विश्रमस्य	१ ३४०
आख्यातमेव सदिदं भवतीति नाम	१ ३०६	आवापोद्वापहेतोः पदमिदम-	
आग्नेय इत्याद्यपि तद्धितान्त-	१ ३०८	मुक्तस्याभिधाने समर्थं	५ १३५
आग्नेयमाश्विनमथैन्द्रमितीदृशं हि	१ ४६०	आवृत्त्या वा तत्र वृत्त्याऽथ वेदं	१ ५५६
आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदा-	१ २०	आश्चर्यमद्यममभाति कथं द्वितीयं	५७
आज्ञादिभेदेष्वनुवर्तमाने	१ १३६	आश्रयत्वविषयत्वभागिनी	१ ३१६
आज्ञाद्यर्थः प्रेरकः पौरुषेये	१ ३८७	आसन्नवस्तुविषयेण यथाऽक्षजेन	२ १२३
आज्ञायाच्चाद्रुपाधिप्रणिपतित	१ १३८	आसीदहंकरणमात्मतमोनिमित्तं	३ १२८
आत्मन्नेव समस्तवस्तु यदि वा	२ ११४	आस्तामत्र वचःप्रवृत्तिविरहः	१ २४०
आत्मानं न तु कर्मतामुपनयच्छब्दः	१ २४१		
आत्मा प्रसाधयति वेद्यपदार्थजातं	१ ५४		
आत्माऽमूढः स्वप्रकाशो यथाऽयं	२ १४१		
आग्नेयवाक्यमपि संव्यवहारमात्रं	३ २१७	इच्छायामिति सूत्रकारवचनं	३ ३३६
आदाय नानाविधकारणानि	१ २१६	इतरेतराध्यसनमेव ततः	१ ३७
आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्तिः	१ १०४	इतरेतराध्यसनमस्त्वनयोरुभयोः	३ २३८
आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्तिः	१ ४८५	इतश्च निर्भेदकमात्मतत्त्वं	३ १६८
आदेशांशेनाणुमात्रेऽपि भेदो	१ १३१	इति कामुकस्य तव संसरणं	३ ५३
आद्ये सूत्रे त्वंपदस्योदितत्वात्	१ ५५२	इति केचन वर्णयन्ति तत्	१ ८३
आधिक्यमुत्तृजति शब्दगुणो	१ १०५	इति तु केचिदुशन्ति महाधियः	२ ६१
आनन्दत्वे सत्यता सत्यतायां	१ १८८	इति न धर्मविशेषसमर्पणं	१ ६२
आनन्दविग्रहमपास्तसमस्त	१ २६	इति परस्परसंश्रयता यदा	३ २२७
आप्तोक्तत्वप्रत्यये मानभावः	३ २७०	इति बहुश्रुतभाषितमुच्चकैः	४ ५१
आबोधतः सकलमेव हि सत्य-	२ २२	इति योजय सर्वमोदृशं	१ ८२
आरम्भणादिवचनं सकल प्रवृत्तं	२ ५५	इति वचःपरिणाममुदीरितं	३ ३१७
आरम्भणादिवचसा खलु निर्विकल्प	४५	इति वाजपेयगतनीतिवशा	१ ४६२
आरम्भवादमुपगम्य तदीययुक्तेः	२ ७	इति विशेष इह प्रतिपादितः	३ ३२१
आरम्भवादः कणभक्षपक्षः	२ ६३	इति श्रुतिः कारणसाक्षिभाव	३ १८६
आरम्भसंहतिविकारविवर्तवादाद्	५७	इति श्रुतिः शास्ति निषिद्धकर्मणि	१ ४३२
आरह्य भूमिमधरामितराऽधिरोद्धुं	६०	इत्थं जगत्कारणवादिवाक्यं	१ ५४६
आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेवं	२ ८१	इत्युक्ते गुरुणा स पृच्छति पुनः	३ १४३

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
इत्युत्तरोपरते गुणौ पुनरयं	३	५७	उदितपक्षपरिग्रहकारिणा	१	४२१
इत्येवं कथयन्ति केचिदपरे	३	२२६	उद्दिश्यमानत्वमनूयमान-	१	४५७
इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजते	१	३४	उद्दिश्यमानं तदनुयमान-	१	४५६
इदमुपेत्य किमप्युदितं मया	१	२३०	उद्गातृप्रतिहर्तृकर्तृकतया जातो	२	११७
इयमेव सर्वजननी प्रकृतिः	२	१६७	उद्यन्निरस्यति तमश्च तदुद्भवं च	४	२४
इयं घटव्यक्तिरितीदृशेषु च	१	२७५	उपचितापचितानि न निर्गुणे	३	३१६
इष्टाभ्युपायवचनो लिङ्गिति	१	४७४	उपनिषद्ब्रह्मा परमात्मधीः	३	३००
इष्टाभ्युपायस्य च कार्यभावः	१	४७७	उपनिषद्ब्रह्माभिहितात्मधीः	३	३०१
इष्टाभ्युपायो विधिरात्मनोच्छा	१	४७५	उपनिषदिति वेद इत्यपीदं	३	२६७
इह कलञ्जपदेन नजन्वयः	१	४२०	उपनिषदिति शब्दो वेदशब्दश्च	३	२६८
इह जगति हि सर्व एव जन्तु-	१	६६	उपसत्त्वाक्यसधिकारिणि	१	५५६
इह तावदक्षदशकं मनसा	३	२०	उपसदनवचो विचारमार्गात्	१	५५८
इहाधुनाऽऽरम्भणशब्दशक्तिं	२	६५	उपससाद चतुष्टयसाधनो	१	६५
ई			उपादानता चेतनस्यापि दृष्टा	१	५४५
ईशितव्यमनपेक्ष्य नेश्वरः	३	१८८	उपादानता सच्चिदानन्दमूर्तेः	१	५४४
ईश्वरत्वमपि तत्परश्रुतिः	३	१६२	उपादानतः संख्यया संगतिः स्यात्	१	५०६
उ			उपाधिना सार्धमुपाधिजन्य	३	२७६
उक्तसाधनसमुद्भवा सतो	४	१	उपाधिमौपाधिकमान्तरं च	३	२७५
उक्तं साधनजातमत्र सकलं	३	३५८	उपाधिरज्ञानमनादिसिद्ध-	३	२७७
उच्यते न तमनो निवृत्तितः	४	४	उपाधिरन्तःकारणं त्वमर्थे	३	२७८
उच्यते शृणु विविच्य साधनं	३	३२६	उपाध्यभावेन भवेदुपाधिमत्	१	११५
उत्थानलिङ्गकृतकल्पनयैतदेवं	३	१२०	उपायमातिष्ठति पूर्वमुच्चैः	२	६२
उत्पत्तिरप्यस्य निरूप्यमाणा	३	२०१	उपेत्य वादं परिगृह्य चोच्यते	१	४४६
उत्पत्तिरेव हि धिया स्वफलं प्रदातुं	४	२६	उभयमपि परात्मनः स्वरूपम्	१	६८
उत्पन्नशुक्तिमतिरात्मचितिर्यथैव	४	१६	उभयव्यतिरिमिश्ररूपता	२	८८
उत्सर्गतः सकलकर्मनिवृत्तिनिष्ठा	१	८४	ए		
उत्सृज्य तत्र वितर्थांशमथेतरस्मिन्	१	२८८	एकत्वमेकवचनादवगम्यमानं	१	५०१
उदासीनता च श्रुता नञ्प-	१	४३७	एकत्वमेकवचनेन समर्पितं यत्	१	५०६
			एकत्र शक्तिग्रहणोपपत्ता	१	२०१
			एकत्र वृत्तिरिति लक्षणमत्र मुख्यं	१	२२१

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
एकदेशमुपलभ्य धर्मिणः	३ ३०८	एवं सतीदमपि तत्त्वमसीति वाक्यम्	१ १५१
एकाज्ञानविकल्पितं सकलमे-	२ १७०	एवं सतीदमविवेकनिबन्धनं ते	३ ७५
एका या प्रकृतिः समस्तजननी	१ ५१०	एवं सतीह तमसो न विविच्यवस्तु	३ १३४
एकाहाहीनसत्रद्रव्यविधिविहिता	१ ६४	एवं सतीह यदि वेदशिरो न मान	१ २६६
एकेन वाक्येन धियो विधान-	१ ४५८	एवं सतीहापि विरुध्यमानं	३ २८७
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः	३ १८३	एवं समन्वयनिरूपणयावबोध	२ १
एकोपाधावस्तित्ता नास्तित्ता च	२ १६६	एवं समन्वयविरोधनिरासविद्या	४ ५२
एकोपाधावेकवस्तुप्रसिद्धौ	२ १५२	एवं स्फुरत्यपि दृग्गातमनि तत्स्वरूपे	१ ४६
एकं चेतनमस्य यत्प्रकृतिता-	१ ५१३		
एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुः	१ ३२१	ये	
एतत्त्रपदलक्ष्यवस्तु भवता	३ १४२	ऐदम्पर्यमखण्डवस्तुविषयं	३ २
एतत्समन्वयनिरूपणमेवमस्मिन्	१ ५६३	ऐश्वर्यमज्ञानतिरोहितं सत्	३ १७५
एतदप्यहमवैतुमुत्सहे	४ ३	ऐश्वर्यमप्यनुभवादिवदात्मरूपं	१ १६२
एतद्वि सोऽयमितिवाक्यम-	१ १५०	ऐश्वर्यमस्य परमात्मन उक्तमन्यैः	३ १५१
एतस्माच्च न जाग्रतस्तव भवेत्	३ ८३	ऐश्वर्यवस्तु परिगृह्य तदत्यन्तः	३ १७२
एतावता न च तमोऽपि सुषुप्तिकाले	३ १२४	ऐश्वर्यवर्णनमातिस्फुटमेव कृत्वा	१ १६३
एवमात्मनि तमोनिवृत्ततो	४ ६	ऐश्वर्यवर्णनमिह द्विविधेन वेदे	३ १६६
एवमेव तु तमोनिवृत्तिगीः	४ १८	औ	
एवं तमोऽपि न बभूव सुषुप्तिकाले	३ १२६	औत्पत्तिकी शक्तिरशेष-	१ ४
एवं तावत्तत्त्वमर्थो विशुद्धौ	३ ३०६	औत्पत्तिके हि भगवानयमप्रबुद्धे-	२ ४८
एवं तावदखण्डवस्तुविषये	१ २१६	औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे	१ ३८६
एवं तावल्लक्षणवृत्तिहेतोः	१ २०८	औदासीन्यप्रच्युतेः प्रापकौ च	१ ७६
एवं तावल्लोकसिद्धा न माया	३ १०४	औदासीन्यविशेषमेव हि परब्र-	१ ७५
एवं न तत्त्वविनिवेदनशक्तियोगः	२ ४४	औदासीन्ये बोधिते शास्त्रवृद्धे	१ ७६
एवं न वा अरइतिश्रुतमेव तावत्	१ ६८	औदासीन्यं पुरुषगतमेवाविशेषा-	१ ४१५
एवं पुरानधिगतं यदि नानुभूतं	२ २०	औदासीन्यं बोधयच्छास्त्रमेतत्	१ ७७
एवं प्रमाणमखिलं बहिरर्थनिष्ठं	२ १२		
एवं विज्ञाय तापत्रयमतिगहनं	३ ५६		
एवं वेदशिरःप्रमाणमुदितं	१ २४६	क	
एवं वेदान्तवाक्यैरवगतपदवीं	२ २४८	कणभुगभिमतिर्वा कल्पनीया	३ २४५
एवं शब्दान्तराणां नयनिपुणमतिः	१ १४१		

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
करणमिहलिङ्गादेर्ज्ञानमेव द्विभागः १	३८६	कार्यान्वितार्थविषया यदि	
कारमुष्टिनिविष्टमुत्तम १	३०४	शब्दशक्तिः १	३४५
कर्तृकर्म परिहृत्य नेष्यते ३	१६२	कालस्वभावपरमाण्वसुभृत्प्रधान-१	५२८
कर्तृत्वमाह मम कर्मविधिनियोगः २	४	कालोऽतीतो ऽनादिरेव्यत्यमन्तः १	१२६
कर्तृत्वादि च दृश्यवर्गपतितं ३	८२	कालोऽनादिस्तत्र मुक्तः शुकादिः २	१३१
कर्त्रादिसंनिधिवलेन तवापि कर्तृ ३	८१	काष्ठैः स्थाल्यां पचति विविधैः १	३६२
कर्त्रादेवभासकत्वमगमः ३	६१	किंच क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्य १	१०८
कर्मकाण्डकृतबुद्धिशुद्धित- १	६६	किंच प्रतीचि सकलोपनिपत्प्रवृत्ता २	१०३
कर्मप्रधानेऽतिगते च काण्डे १	४८८	किंच प्रमान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तिः १	१०१
कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्चतथा पराणि ३	१६	किंच प्रमान्तरमिहाभ्युपयस्यतीचि १	१११
कष्टः कष्टः कल्पितत्रह्यवादः २	१६८	किंच प्रवृत्तिविनिवृत्तिविहीनवस्तु १	११२
		किंच स्वयंप्रभमलुप्तचिदेकरूपं १	१०६
का		किंचाज्ञानं ब्रह्मणोऽप्यस्ति नास्ती-२	१५५
काणादर्शनसमाश्रयदोपराशिः ३	२१८	किंचानृतद्वयमिहाध्यसितव्य- १	३३
कादाचित्कात् कल्पनां कारणस्य २	२०२	किंचाप्रसिद्धमिदमत्र जगत्त्रयेऽपि १	१२०
कामादि तत्र च भवेदिरतत्र चेति ३	१७७	किंचाऽऽज्ञायवचःप्रमेयबलतः २	१२४
कारकस्य करणेन तत्क्षणात् ३	३३२	किंचिज्ज्ञतास्य तमसाऽऽवृत- २	१७७
कारणत्वमपि चित्सुखादिवत् ३	१८१	किंचैतत्किं बन्धमोक्षव्यवस्था २	२१६
कारणत्वमुपलक्षणं चिते १	३३३	किं तु त्वंपदलक्ष्यमर्थमधुना ३	५६
कात्स्न्यं हीष्टमयाधनं न खलु तत् ३	८४	किंते धनेन किमु बन्धुभिरेव वा ते ३	३६५
कार्यत्वमिच्छावशवर्ति किंचित् १	४७८	किं द्वैतानुभवो विरोधपदभाक् २	२१६
कार्यप्रधानमखिलं च पदं सुबन्त १	४८६	किं निरस्तसहकारिकारणा ४	२
कार्यवस्तु विरहस्य कारणं ३	१८६	किं सप्रपञ्चमिदमस्तव्य वा समस्त ३	१४४
कार्यानुमानपरतन्त्रमिदं हि शास्त्रं १	५३६	कुड्यं गृहस्य सरसोऽम्बुजमस्य १	२२४
कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि		कुह परापरवाक्यविवेचनं ३	३१५
शब्दशक्तिः १	१३०	कुर्वत्कारणपक्षमाश्रितवतः ३	२३४
कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि		कृशस्यनित्यैव तु मुक्तिरेषा ४	२६
शब्दशक्तिः १	३४६	कृपणधीः परिणाममुदीक्षते २	८६
कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिरिति		कृपणमध्यमपक्षधियां नृणां ३	२४०
स्थितौ च १	३५३	क्रियानुप्रवेशं विना प्रागभावः १	४३५
		क्रियापदं वेदशिरःस्वपीव्यते १	२८२

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
क्वचिदभ्युपेत्य कथनं कुरुते	२ ७७	चितिवस्तुनः स्वमहिमस्फुरणे	२ ६६
क्षितिजलदहनानिलाग्धराणां	१ ४६६	चितिशक्तिबाधितवपुः	२ १६८
क्षितिजलदहनेषु तत्प्रदेशानु	१ ४६७	चित्रादिवद्भवति साधनजातमस्य	३ ३५१
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः	४ ४६	चित्रायागः पशुफल इति	१ ३३२
क्षीरस्य पूर्णे चपके नियुक्तो	३ ६४	चिद्वस्तुनश्चितिभवेत्तिमिरंतमिलः	१ ३१८
ख		चेतसस्तु चितिमात्रशेषता	३ ३४५
खमपि खदति खण्डितमीक्षते	३ १६७	चेतन्यमेव तु तमस्वि तदप्रबुद्धं	२ १८६
ग		चेतन्यवस्तुविषयाश्रय एव मोहः	३ १३
गङ्गापदं हि निजमर्थमपास्य तीरे	१ १५५	चेतन्यस्याज्ञानशक्तेरनादे-	२ १६२
गन्धच्छायालेशसंस्कारभाषा	४ ४२	ज	
गुणतया हि पदानि परात्मनः	३ ३२५	जगत्कारणत्वं पुनर्यत्र दूष्टं	१ ५३१
गुणतो गुणवृत्तिरिष्यते	१ १७२	जगदुदयनिमित्तं चेतनं किंतु नाना	१ ४६६
गुणं क्षिपेत्कारणमर्थवत्त्व	३ २१२	जगन्महिम्ना न जगत्प्रसिद्धिः	३ २३१
गुरुचरणसरोजसंनिधानाद-	१ ६	जडत्वहेतोर्न जगन्महिम्ना	३ २३२
गुरुशिष्यसंगतिरतो न भवेत्	३ ३६	जडप्रमाणस्य फलानिरूपणा	२ ११३
गोवत्सादौ मुक्तता तावदेका	१ १८३	जडशक्तिमात्रवपुषा	२ १६६
ग्राह्यग्राहकयोः स्थिरत्वगमनी	२ ३१	जडशक्तिरस्ति च परस्य विभोः	३ ४४
घ		जडार्थसंविन्नहि कुर्वतः फलं	२ ११०
घट एव गच्छति नभस्त्वचलं	३ २८	जनयत्यसाविह मृषा वपुषा	२ २२६
घटात्पटो भिन्न इतीष्यते यदि	२ १०५	जनिमदभवदेतच्चेतनादेव हेतोः	१ ४६८
च		जन्मादिलक्षणमिदं जगतो यदुक्तं	१ ५३८
चलने ह्युपध्वभिमतस्य भवेत्	३ ३१	जन्मादिपङ्कभावविकारहीना	४ ३०
चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला	३ २२८	जन्मान्तरेषुयदिसाधनजातमासीत्	३ ३६१
चिन्तिगतजडशक्त्याद्यदृष्टो विवर्तः	३ २५२	जन्या न मुक्तिर्वर्तते कुतश्चित्	४ ३२
चितिभेदमभेदमेव वा	४ १४	जहतीह च लक्षणा मता	१ १६१
चितिवस्तुबुद्धिजनकस्य पुनः	२ १०१	जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधर्मकमिदं	३ १४०
		जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तसूक्ष्मिततत्त्वं	३ १३६
		जाग्रद्भूमौ या प्रसिद्धेह माया	३ १०५
		जाड्यं जगत्पुनगतं खलु भावरूपं	१ ३२२
		जातः सुतः सकलवंशविबर्धनस्ते	१ ३५६

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
जानात्यर्थं लिङ्पदं गौणमाहुः	१ ४७६	ततस्तन्निषेधार्थमेतद्वभाषे	१ ५३०
जानात्यर्थं श्रेयसो हेतुभाव-	१ ४८०	तत वियन्मुल्यमदो जगज्जडं	३ २३५
जीवत्वमेव तु तदाश्रयमध्यपाति	३ १५	ततोऽस्तु रूपादिविहीनरूपे	१ २७७
जीवन्मुक्तिगतो यदाह भगवान्	२ १७४	तत्परश्रुतिवचः प्रमाणकं	३ १५८
जीवन्मुक्तिप्रत्ययं शास्त्रजातं	४ ३६	तत्र सत्यमवृतं च भेदता	२ ३७
जीवन्मुक्तिव्यापृतेः प्रापको यः	४ ४१	तत्रापि दुर्घटमवैति यदा तु तत्त्व-२	४७
जीवन्मुक्तिस्तावदस्तिप्रतीतेः	४ ४३	तत्रापि पूर्वमुपगम्य विकारवादं	२ ५७
जीवस्य कार्यकरणाधिपतेरविद्या	२ १७५	तत्त्वावेदकमानदृष्टिर्धमा	२ ८३
जीवा एते स्वप्रकाशाश्वभावा	२ १४७	तत्त्वंपदार्थविषयो नय एष योजयः	१ १७७
जीवाज्ञतावचनमेवमिदं समस्तं	२ १८८	तत्त्वंपदार्थविषयं तम इत्यपीद	३ ३४२
जीवाः सर्वे त्वां प्रति प्रफुल्लन्तः	२ १४६	तथा तमःसंभवमच्छमन्तः	३ ६५
जीवेशानजगद्विभागजननी	२ १६०	तथा त्वमर्थेपि चतुष्टयं तत्	३ २७६
ज्ञप्त्युत्पत्त्योर्यद्वदेवं प्रवृत्तौ	३ २७२	तथा श्रुतौ नेतिवचस्तु नान्नि	१ ४१४
ज्ञातेऽपि तावति ततोऽनतिरिक्त	१ ४४	तथा सच्चिदानन्दशब्दास्तदर्थ	१ २३६
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः	३ १५५	तथा हि नाग्रे कर्णीतिनाम्ना	१ ४१३
ज्ञानमस्ति खलु बाह्यगोचरं	३ १६६	तथा हि सम्बन्धुपमर्दबुद्धये	१ ४४४
ज्ञानव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं	३ ७२	तथा ह्यजक्षोरविधेः समीपे	३ २८६
ज्ञानस्य प्रागभावादपरममिहितं	३ १११	तदन्वयात्प्रागसतः कथं स्यात्	३ २०५
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वरशोः	२ १८६	तदसदिष्टफलोद्भवदर्शना-	१ ४२८
ज्ञानोत्पत्तिं वामदेवस्य गर्भे	३ ३५०	तदसुन्दरमात्मसंविदः	१ ४६५
ज्ञानं निवर्तकमपि द्वितयस्य तस्य	३ १०६	तद्दुर्घटंनखलु किंचिदपि प्रमाणं	१ ३७१
ज्ञानं विधातुं नहि शक्यमेतत्	१ ४५७	तद्दुर्घटं न खलु संविदियं स्वयोग्या	१ २८५
ज्ञायन्ते चेद्ब्रह्मणा जीवभेदा	२ १४६	तद्वि द्विधैकाधिकरण्यमुक्तं	१ २१८
ज्योतिर्द्वयान्तरित एव हि कर्मजातं	३ ७७	तद्बुद्धिमात्रफलतैव च तत्परत्वं	१ ४६६
ज्योतिर्बाह्यणवाक्यमानबलतः	३ १४१	तद्वदत्र पदजातबुद्धिमि-	१ ३७८
ज्यैष्ठ्यात्समर्थमथवाऽक्षजमेकमेव	२ ६	तत्र भाति चतुरस्रमुच्चकैः	३ १५७
त		तन्मायावि ब्रह्म चेतस्वप्रकाशं	२ १४४
तच्छब्दवाच्यगतमद्वयभागमेकं	१ १६०	तमसा विनिर्मितमिदं सकलं	२ २६
तच्छब्दादवगतमद्वितीयमासीत्	३ ३०५	तयोस्तु बाह्या विधिशास्त्रलभ्या	१ ८७
तच्छेषभावमनपेक्ष्यचतुत्फलं स्यात्	१ ४६७	तर्कप्रतीतिसमयेऽपि तद्वितीयं	३ ३०६
		तव गाढतमसा रचितं	२ २२२

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
तव चित्तमात्मतमसा जनितं	२ २२५	त्यक्तःकार्यान्वितायैवदितुमलमयं	१ १३१
तव नित्यमुक्तसुखचिद्रूपः	३ २२	त्वत्पादपङ्कजसमाश्रयणं विना मे	४ ५८
तव बोधजन्मनि पुरा	२ २३६	त्वमतः स्वमोहरचितं गहनं	२ २३३
तव बोधमात्रमुपनेयमतः	२ २३८	त्वय्येव कल्पितमहंकरणं विभर्ति	३ १३७
तव रूपमेव तव दुःखकरं	२ २३७	त्वम्पदस्य दृशिमद्वये	१ ५६१
तस्माज्जीवन्मुक्तरूपेण विद्वान्	४ ४५	त्वंपदार्थविषयं समन्वयं	१ ५६०
तस्मात्कर्म समस्तमेव तु भवेत्	३ ३६०	तेन सत्यमिह जागरं विदुः	२ ३६
तस्मात्तत्परवेदवाक्यगतिभिः	३ २६१	तेषां भेदः स्वप्रकाशो यदीष्टः	२ १४८
तस्मात्प्रधानपदभङ्गभयाद् गुणानां	१ ५२२		
तस्मात्प्रमाणफलमत्र निरूप्यमाणं	१ १२६		
तस्मात्प्रवृत्तिविनिवृत्तिविवर्जितत्वं	३ ३१५	द.	
तस्मादखण्डसवबोधयितुं समर्थः	१ १६५	दहरस्थगुणोपसंहृतेः	३ १७८
तस्मादखण्डविषया न वचःप्रवृत्तिः	१ १००	दहरादुपसंहृतैर्गुणैः	३ १७६
तस्मादखण्डविषये वचने विवादं	१ २७३	द्वीपस्तमस्तिरयतीह भवत्कुतश्चित्	४ २५
तस्मादध्यस्तमेतत्सकलमपि दृशौ	१ ५७	द्वृत्तिहरणकरत्वं पुंसि चान्यत्र चेदं	४ २०
तस्मादभिव्यक्तिकरी न हेतु	३ २१४	दृशो विराट्सूत्रशारीरगोचरं	१ ४५३
तस्मादशेषजगदेकिनदानभूत-	३ १३१	दृश्यत्वजाड्यपरतन्त्रचिदाश्रय	२ १६६
तस्मादसंगतमिदं प्रतिभाति यन्मे	१ १४४	दृष्टश्च रज्जुविधिनाऽवगतार्थवस्तु	१ २५८
तस्मादसङ्गतमिदं यदुशान्ति केचित्	१ ३५६	देवयानपितृयानयोः पथोः	३ ५२
तस्मादाध्वं निराशाःश्रुतिशिरसि न	१ १४३	देवादीनां नास्ति कर्माधिकारः	४ ४६
तस्मादेतल्लक्षणं चिद्गमाहुः	१ ५४८	देशकालपुरुषैरवस्थया	२ ३४
तस्मादेवा स्वप्रयुक्तप्रमाण	३ २७१	देहव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं	३ ६८
तस्माद्ब्रह्मणि वाच्यवाचकयुजा	१ ५२६	द्रष्टव्य इत्यपि विधिर्न विधिप्रमे	२ ५०
तस्माद्ब्रह्माविद्यया जीवभावं	२ १६२	द्वारं तमोन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं	१ ५२
तस्मान्न मानफलता निरुपा	३ २३७	द्विजं न हन्यान्न कलञ्जमद्यात्	१ ४०८
तादर्थ्येनोपाधिमादाय मोहः	२ १५६	द्वेषव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं	३ ७४
तादर्थ्येनोपाधिरङ्गं यदि स्यात्	२ १६०	द्वैताद्वैतनिवेशिनोऽनुभवना	२ २२०
तान्येव कार्यकरणानि बहुप्रकारं	३ ६६	व्यणुक्यणुकव्यापाश्रयं	२ ७४
तिसृषु भूमिषु तस्य च तिष्ठतः	२ ६२	व्यणुकस्य जन्मपरमाणुयुगात्	२ ७३
तिष्ठोऽपिचिद्वनतनोस्तवदृश्यभूता	३ १३६		
तीर्थेन तं विविदिपन्तमनन्यभक्तं	१ ६२	ध.	
		धर्मनिर्णयनिमित्तमिव्यते	१ ७०

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
धर्मेऽपि तत्त्वमतिरेव तु चोदनायाः २	५४	न च शुक्रशोणितसमागमने ३	६०
धातोः कर्मणइत्युदीरितमिदं ३	३३८	न च सोमयागपदयोर्हभयोः १	३५२
धातोः कर्मण इत्युवाच भगवान् ३	३३७	न चैवं विधिः कश्चिदत्रेति नस्यात् १	५०७
धात्वर्थतोऽन्या नच भावनाऽस्ति १	३३६	नजः प्रपञ्चप्रतिपादकस्य च १	२६२
धात्वर्थाख्यानशक्तो यदि भवति १	१४०	नजः स्वसम्बन्धिदार्थवस्तुनः १	४०२
धूमे सत्ता स्यादसत्ता च तस्मिन् २	२०१	न तथाऽन्तरङ्गमुपलब्धिजनेः ३	३५३
न		न तथाऽन्तरङ्गफलसंन्यसनं ३	३५५
न कर्म कण्डेऽपि ततो नियोगः १	४००	न तदत्रसम्भवति युक्तिवशात् ३	२०६
न खलु कारणकार्यसमन्वयः ३	२२२	न तदात्मनः स्फुरणमेव निजं २	२०४
न खलु जगति श्रेयोहेतुप्रतीत्यु- १	२६४	न तमोऽपि पूर्वमभवन्न २	२४०
न खलु निर्गुणवस्तुपरं वचः ३	२६०	न तमः परिहृत्य लभ्यते २	२४१
न खलु पाणिनिपिङ्गलसंज्ञया ३	२६३	न तव कचिद्गामनमस्ति विभोः ३	२६
न खलु संश्रुतसंहतशब्दयोः ३	३२४	न तव प्रतीचिकरणानि बहिः ३	४१
न खल्वद्वीशं कारणं योगसिद्धं १	५३३	न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके ३	१८५
न च किमपि नः कार्यं नाम प्रमाण- ३	३६३	न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते ३	१८४
न च किंचिदन्यदसतो वदितुं ३	२०६	नचास्तारे फलमिति गिरः १	१०२
न च क्रियाकारितसंहतानि १	२८०	न नामयोगो न च धातुयोगः १	४१२
न च गतुर्थमिदं प्रति भाति नौ १	५६	न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तितः स्यात् १	२२८
न च तथाऽयमभिन्नसमाश्रयः ३	२२३	न नीलोत्पलादिप्रदेशेषु किंचित् १	२२६
न च तमोमयजन्म विमुक्तता ४	३६	न नीलोत्पलाद्या गिरो व्यक्तिनिष्ठाः १	२२७
न चन्द्रप्रकाशप्रकर्षं प्रकाशात् १	२३५	ननु कल्पितं यदिह जागरितं २	३२
न च प्रमाणान्तरयोग्यतायां १	२७६	ननु च छिद्यड्वित्यपदादिवत्स- ३	२५३
न च प्रसिद्धार्थपदान्तराणां ३	६५	ननु चाद्वयाश्रयतमः स्फुरणं २	२१०
न च भवति विरोधस्योत्थितस्या- १	१६६	ननु चैकरूपचितिवस्तुगतं २	२०३
न च मातृशजनधीकृतरचनं ३	२६७	ननु निवृत्तिपरत्वमुदीरितं १	४१७
न च वर्णपूगमपहाय भवेत् २	२३१	ननु मातृमानविपयावगती २	२७
न च वर्णितादपरमत्र भवान् ३	२०७	ननु लौकिकवचसां नरमति- ३	२६६
न च विनिगमनायां कारणं १	१६३	ननु शाक्यमिधुसमयेन समः २	२५
न च शक्तिरस्ति सहजा यदि वा ३	८६	ननु सच्चिदादिवपुषो जगतः १	५४३
		ननु सद्रूशमिदं वश्रोद्यमस्मासु ३	२४
		ननु समीहितसाधनता लिङो १	४२७

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
ननूद्भिदादेर्यदि नाम लोके	३ ६७	नाखण्डवस्तुविपया-वचसः प्रवृत्तिः	१ १०३
नन्वज्ञेयमिदं भवेद्यदि मम	१ २४४	नाज्ञाततामनवगम्य पुरा प्रवेशात्	२ १८
नन्वन्यो मद्बन्धमोक्षादिभागी	२ २१८	नाज्ञाततावगतये स्वयमेव बाह्यं	२ १७
नन्वेवं चेद्बन्धमोक्षव्यवस्था	२ २१५	नाज्ञाततावगतिरस्ति जडेषु पूर्व-२	१६
नन्वेवं सति रज्जुखण्डलकम-	३ १०२	नाज्ञानमद्वयसमाश्रयमित्येवं	२ २११
नन्वेवं स्याद्बुद्धिनिवाराऽनवस्था	२ १५४	नाज्ञानमस्ति च सुषुप्तिगतस्य	३ १२५
न पाल्यत्वयोगादलंभूष्णभाव-	१ ४३६	नाद्यापि वेदद्वयमहमनिवचनीयभाषां	१ १२८
न पुरान्वयश्च तव चिद्गुणः	३ ३२	नाद्यां न हन्यां न पिबेयमित्यपि	१ ४०६
न पुरान्वयोऽत उपपत्तिसहः	३ ३७	नानाविधैर्वहुभिरेव निमित्तभेदैः	१ २२२
न पुराष्टकेन रहितस्य तव	३ २१	नान्वेति तत्तत्र चित्तिव्यतिरेकि	३ १३८
न प्रधानमपहाय वेदने	३ ३३४	नापूर्वमर्थमुपलभ्यमित्तु पदानां	१ १०६
न प्रधानमिह वेदनं भवेत्	३ ३३५	नाभावताऽस्य घटते वरणात्म-	१ ३२०
न प्रमातरि सति प्रयाध्यते	२ ३३	नामयातुमहितो न जिघ्र्यते	१ ४०५
न प्रमेयमपहाय मानृता	३ १६१	नावेदविन्मनुते पुरुषं बृहन्तं	३ २६६
नभसः प्रदेशविरहाज्ञभसः	३ ३३	नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः	१ ३७२
न भेदबुद्धिर्घटते प्रमाणतः	२ १०६	नासंसृष्टमतो वदन्ति वचना-	१ ३८१
नयनिपुणधीबालश्चेष्टां	१ ३६५	नाहङ्कृतिं च परिहृत्य	२ १८०
न योग्यतामात्रनिबन्धनो भवेत्	३ २३४	नाहं प्रकाशइति तावदनेन माया	३ ११०
नरकपातविचर्जनवर्त्मना	१ ४३०	नाशः परस्य न च तस्य	३ १०
न रविशार्चनसख्यकृदीक्ष्यते	३ १६६	निजमायया परिगतः पुरुषः	२ ३०
नशक्यमुत्पाद्यमिति प्रशस्यते	२ ११२	नित्यबोधपरिपीडितं जगत्	२ ३८
न सङ्करो नापि च संयुति-	३ २३३	नित्या च कारणगणस्य सती	३ २१५
न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य कश्चित्	३ १४६	नित्यापरोक्षमपि वस्तु परोक्षरूपम्	१ १२३
न स्थानतोऽप्यस्ति परस्य तस्मात्	३ २८२	नित्यं प्रियादिषु सुखं प्रतिवि-	३ १५२
न स्वाध्यायवदाप्यता न च पुनः	१ ३०६	नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः	१ १७३
न हि कल्पनाविरचितं वितथं	३ २४	निर्मितं च योनिश्चयत्कारणं तत्	१ ५३२
न हि खलु मतिपूर्वां ब्रह्मणः	३ २४६	नियोग एवैष पुमान्नियुज्यते	१ ४२४
न हि चित्तदृश्यमपि सत्यमिति	२ २२६	नियोगकोट्याऽपि नरो न कश्चित्	१ ४७६
न हि भूमिरूपरवतो मृगवृजल	३ २५	निरतिशयसुखं च दुःखजात-	१ ६७
न हि विभक्त्यभिधेयपदार्थां-	१ ५०२	निरभिसंधिसमर्पितमच्युते	४ ८
न ह्यर्थवादा विधिभिर्विहृता	३ २८५	निरूपणायां नयतोऽस्ति कश्चित्	३ २१०

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
निवृत्तिनिष्ठे तु निषेधवाक्ये	१ ४४२	परमात्मपदं पराकृतद्वितयं	१ ३०५
निवृत्तिरस्ति द्विविधा बहिःस्थिता	१ ८६	परमात्मभागपरिवेष्टनकृत	३ ३४
निवृत्तिसिद्ध्याऽपि नियोगसिद्धिः	१ ४२३	परमात्मसंश्रयतमोजनितं	२ २८
निषिद्धक्रिया दुःखनिष्पत्तिहेतुः	१ ४४१	परमेव तत्त्वमगृहीतमभूत्	२ २३६
निषिद्धक्रिया प्रत्यवायाय नेति	१ ४३८	परमेश्वरता गुणोऽप्यतः	३ १८०
निषिद्धक्रिया प्रत्यवायाय नो चेत्	१ ४३६	परमेश्वरेण विभुना रणयन्	३ ४७
निषिद्धक्रियां चोदितस्याक्रियां वा	१ ४४०	परशब्दवृत्तिरपरत्र भवेत्	१ १७१
निष्कारणं श्रुतिशिरोवचनस्य भङ्गं	१ ५४२	पर्यायता न खलु तत्त्वमसीति	१ २२५
निष्पन्नमेव यदि वा पुरुषप्रयत्न-	१ २६५	परस्पराभावधिया न भेदधीः	२ १०७
निष्पादिताः सकलकारकवर्गसाध्या	३ ११८	परस्पराभावमुपाददाने	१ २१०
निःश्रेयसं न खलु साध्यमतः	१ ३१४	परस्पराभावविहीनभावात्	१ २११
निःसंश्लिष्वन्धनमिदं चिदचि-	१ १६८	पराञ्चि खानि व्यवृणत्स्वयंभूः	२ १३
नीलैकगोचरतया नियतं न चक्षुः	१ २६६	परिकल्पितोऽपि सकलज्ञतया	२ २२७
नीलं सुगन्धि महदुत्पलमम्बुशायी	१ २२०	परिच्छिन्नवस्तुव्यवच्छेदसिद्धये	१ ५२७
नैतत्स्मृतसन्निमित्ततोऽपि घटते	१ ३७६	परिणतिं च विवर्तदशाद्वयं	३ २४३
नैतत्प्रमाणमपनेतृसतो न तावत्	१ १२६	परिणाम इत्यथ विवर्त इति	२ ८६
नैतत्सारं सत्त्वमिदं यदि स्यात्	२ २००	परिणामधियो विवर्तधीः	२ ८७
नैतद्वस्तुनि कल्पितस्य जगतो	१ २४५	परिणामबुद्धिसुपमृद्य पुमान्	२ ८४
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं	३ ३६३	परिणामविवर्तयोरतः	३ २७४
नैवं भ्रान्तिनिमित्तकारणमयं	३ १०३	परिपूर्णचिद्रसघनः	३ ४०
नोद्यन्तमित्यत्र न जक्षणार्थ-	१ ४०७	परिणामवादमुपगम्य तथा	२ ७६
		पशुनेतिपदे तृतीयया	१ ५०४
		पश्यन्न पश्यति गिरा कथयां बभूव	३ १६७
		पश्यामिचित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं	४ ५४
पदजातबुद्धिजनिता भवति	१ ३७४	पादार्थं न पृथक्प्रमाणमपरं	१ ३८०
पदवाच्यमाननिपुणा	१ ११	पारम्पर्यं प्रगतिकगतिं कारणादा-	१ ३७६
पदवृत्तिसमन्वयाबुभौ	१ ५५१	पारम्पर्यं शुद्धिहेतुत्वहेतोः-	४ ५०
पदान्तरस्यागमनादिहान्यतः	१ ३६७	पारोक्ष्यं च ब्रह्मणि प्रत्यगर्थे	१ २३८
पदार्थबोधेन कृतार्थता न ते	३ २६४	पित्रा तत्त्वमसीति बोधनमनु	३ २६६
पदार्थबोधं परिहृत्य वाक्यं	३ ३०४	पुरधर्ममात्मनि विकल्प्य तथा	३ ३६
परपक्षनिषेधमाचरन्	२ ७८	पुरमेव गच्छति चित्तिस्त्वचला	३ २६

प

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
पुरवेष्टितं न तत्र चिद्वलयं	३ २७	प्रतिषेधवाक्यवदतः सकलं	१ ४०४
पुरवेष्टितः पुरवशानुगतः	३ ४८	प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन यदि वा	१ १७०
पुरहेतुकं तव यथा च वपुः	३ ४५	प्रत्यक्प्रमाणकमस-	१ ३
पुरहेतुकं यदभवच्च विभोः	३ ४३	प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयता	१ २१
पुरहेतुरूपघटितस्य दृशोः	३ ४६	प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयमोहहेतोः	२ २१२
पुरुषभेदवशाद्विविधा भवेत्	२ ६०	प्रत्यक्तत्वं लक्षयेत् त्वंपदार्थः	१ २३७
पुरुषमतिनिवेशो नास्ति वेदप्रमेये	३ २४८	प्रत्यक्षकर्मवचसोरुभयोः समूहः	२ ५
पुरुषमेकमपेक्ष्य च भूमिका	३ २४२	प्रत्यक्षलिङ्गवचननानि हि दर्श-	१ २२
पुरुषापराधमलिनाधिपणा	१ १४	प्रत्यक्षसूत्र इदमेव निवेदयिष्यन्	४ २७
पुरुषापराधविगमे तु	१ १५	प्रत्यक्षादेरेष दोषस्ततोऽयं	२ १०२
पुरुषापराधविनिवृत्तफलः	१ १६	प्रत्यक्पराधिव्यवस्तुविशेषेचनाय	३ १३५
पुरुषापराधशतसंकुल	१ १७	प्रत्यग्भावस्तावदेकोऽस्ति बुद्धौ	१ १५६
पुरोपलब्धो विषयो न दृश्यते	३ २५६	प्रत्यग्रूपमतो न शब्दविषयः	१ २४३
पुर्यष्टकं तदिदमप्यभवद्दि लिङ्ग	३ १६	प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहिः	१ ३६३
पुर्यष्टकं भवति तस्य परस्य सोहात	३ ६	प्रत्यग्वस्तुन एव तत्र विषये मा-	२ १२७
पुरं पुरस्थत्वमथो पुरस्थं	३ २८१	प्रत्ययार्थविषयं हि कर्मणा	३ ३३३
पुलिङ्गताऽपि घटते क्रतुगामिनो-	१ ४७३	प्रत्यये सनि न चापवादकं	३ ३३६
पूर्वक्षणे भवति वाच्यपदार्थभाग-	१ २०४	प्रत्यासत्ता परिणतिरियं	२ ८०
पूर्वाण्यदृष्टपरिपन्थिनिवर्हणानि	३ ३४७	प्रथमचरमभावो निर्णये कारणं चेत्	१ १६४
पूर्वापरान्वयवलेन हि कारणत्व-	१ ३७३	प्रथमत्रिकं यजिनिगद्य गतं	४ ४६०
पूर्वापरीभूतपदार्थनिष्ठ-	१ ४६२	प्रभुरेव सर्वविदहं कृपणो	२ २२३
पूर्वोत्पन्नमृगाश्वविभ्रमधियः	२ ११५	प्रमाणतो नास्ति निषिद्धकर्मणः	१ ४३१
पूर्वं विकारमुपवर्णयशैः शनैस्तत्	३ २२०	प्रमाणमिच्छन्प्रतिषेधचोदना	१ ४४७
पृष्ठात्परस्परयुजा प्रतिपत्तिरेषा	१ १७६	प्रवर्तकोत्थाननिबन्धने ततः	१ ३६६
पृष्ठेन पूर्णवपुषा क्रियते प्रतीति	१ २५०	प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां	१ ४१६
पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यमाह	२ ११६	प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां	१ ४११
प्रकर्षः प्रकाशातिरिक्तो न चात्र	१ २३४	प्रवृत्तिशास्त्रेण समेऽपि संमते	१ ८६
प्रकृष्टप्रकाशत्वजातो हि लोके	१ २३१	प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिकायं	१ १३२
प्रकृष्टप्रकाशध्वनी व्यक्तिमेका	१ २२६	प्रवृद्धारागस्य निवृत्तयोऽस्थिरा	१ ४२५
प्रक्षालनेन धवलं किमिदं बभूव	२ १६	प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थि-	१ २३
प्रच्यावि वस्तु यदिहास्ति	३ १२	प्राणोत्क्रान्तिर्नास्ति मूर्धन्यथैषां	४ ४८

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
प्रातिपदिकान्यनतिरिक्तविषयाणि	१ २७४	ब्रह्माज्ञाने ह्यद्वितीयत्वमेकं	१ १५८
प्रातिपदिकार्थगतमेव वचनानि	१ ५०३	ब्रह्मात्मत्वं सन्तरायं पुरस्तात्	४ ४४
प्रारम्भाः फलिनः प्रस-	१ ५	ब्रह्मात्मवस्तु निरवद्यचिदेकरूपं	१ ३४१
प्रावादुक्तैरपि तथैव तदेपितव्यं	३ १३०	ब्रह्मादीनामस्ति मुक्तिश्रुतिभ्यः	४ ४७
प्रियशिरस्त्वकथा खलु यादृशी	३ १७०	ब्रह्माश्रयं न हि तमोऽनुभवेन लभ्यं	३ १४
प्रेमानुपाधिरसुखात्मनि नोप-	१ २५	ब्रह्मास्मोतिवचो निविष्टपदयोर्मानं	१ २६३
ब.		ब्रह्मेतिशेषिपदमत्र हि लक्ष्यमेकं	१ १७५
बहिरङ्गसाधनमशेषगुरोः	३ ३५२	ब्रह्मैव सन्निति गिरं प्रति शेषितायै	१ ३१०
बहु निगद्य किमत्र वदाम्यहं	१ ३३१	ब्रह्मैव सन्निति ततोऽपि बलि-	१ ३१३
बाह्या ध्यात्मिकवस्तुजातजननी	२ १३७	ब्रह्मैव सन्निति ततः प्रथमश्रुतं सत्	१ ३११
बाह्यैरसौ रविनिशाकरवह्निवाग्भिः	३ ७६	ब्रह्मैव सन्निति वचः प्रथमश्रुतत्वात्	१ ३०७
बिम्बस्य नापि तमसि प्रतिबिम्ब-	२ १७६	ब्रह्मैव संसरति मुच्यत एतदेव	३ ७
बुद्धिव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं	३ ७०	ब्रह्मैवाज्ञानि तस्मादिह भावितुमलं	२ २०८
बुद्धिः समस्तविषयावगमे प्रवृत्ता	२ ११	भ.	
बुद्धेर्वृत्तौ ज्ञानता तावदेका	१ १७६	भगवाननादिनिधनः कृपया	३ ३५४
बुद्धेर्वृत्तौ तावदानन्दतैका	१ १८०	भङ्क्त्वा कथंचिदनुमानवशेन	१ ५४१
बुद्ध्यादिकार्येष्वपि चेतनोऽयं	१ ५४६	भवति च पुरुषार्थकर्मिकेयं	१ ३६१
बुद्ध्या तत्त्वंपदार्थावनुभवविषयं	३ ३१०	भव्यप्रतीतानुपभोगभाजो	१ ४८३
बोधस्वभावकमबुद्धमनुष्णमुष्णं	१ ११४	भव्यप्रतीतौ न हि कश्चिदर्थो	१ ४७४
बोधात्मत्वे निर्निमित्ते प्रतीचो	१ १६०	भव्याय भूतमिति किंच विधिप्रधाने	१ ३१२
ब्रह्मज्ञानं जानता ब्रह्मबुद्धेः	१ ४५१	भव्याय भूतमुपदिश्यत इत्यवोचनं	१ ३६५
ब्रह्मज्ञानं प्रमाणं भवति दृढमिदं	४ ७	भलातकादिरसयोगनिबन्धनं च	३ १४६
ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मणि ज्ञायमाने	१ ४५२	भावनाद्वयमतोऽवबोध्यते	१ ३६४
ब्रह्मज्ञानं सूचयन्सूत्रकारो	१ ५६	भिन्नाभिन्नरवौ घटादिवचसा	१ २०६
ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यगामिनो	२ १२०	भुजङ्गभोगं सुकुमारशीतलं	१ ४२३
ब्रह्म प्रमेयमथनेष्टमिह प्रमाणं	१ ११६	भुजङ्गमाङ्गशायिने	४ ६३
ब्रह्मस्वयं भुपरमात्मपदस्य वेदो	३ २६८	भूताय भव्याय यथोपदेशः	१ ४८२
ब्रह्म स्वयं प्रथमतः शबलेषु तस्य	१ २८६	भूतानि पञ्च तव मोहसमुद्भवानि	३ ६३
ब्रह्माज्ञानसमुद्भवप्रहर्गणं	२ १२५	भूतार्थनिष्ठवचनादपि शब्दशक्तिः	१ ३६०

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
भूत्वा रागः कारणं पुंस्प्रवृत्तेः	१	१३४	मानान्तरानधिगतं परिनिष्ठितं यत्	१	२६४
भूयस्त्ववत्तनुगुणावयवक्रि—	१	२६	मानेन मेयावगतिश्च युक्ता	१	४८७
भेदश्रुतिस्त्वन्यपरा समस्ता	३	२८४	मानं न कारकमिति प्रथितं पृथिव्यां	१	१२७
भेदश्रुतिः कल्पितमेव भेद—	३	२८८	मायानिर्वचनीयमेव तु तमो	३	१००
भेदादिरूपमवबोधयितुं समर्थ	१	१४७	मायानिविष्टवपुरीश्वरबोध एव	३	१५३
भेदाभिन्नश्चातिरेकोऽतिरिक्तो	१	२१५	मायामयत्ववचनादखिलं मृपेति	३	६३
भेदं च भेद्यं च भिनन्ति भेदो	१	५५	मायामयी बाह्यनिवृत्तिरिष्टा	१	८८
भोक्ता भोगं प्रेरितारं च मत्वा	३	२६३	मायामतौ वितनुते विमुरवमेनां	२	१८७
भोक्त्रादिसूत्रे परिणामवाद	२	७६	मायामात्रमतः समस्तमभवत्स्वप्ने	३	११२
भ्रमादनर्थस्य निदानमादरा—	१	४३४	मायामेनां जागरे लोकसिद्धां	३	८५
भ्रान्तिज्ञानाद्ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे	२	१४१	मायोपाधेरद्वयस्येश्वरत्वं	३	१४८
भ्रान्तिप्रतीतिविषयो न च	१	३३६	मायाविनो न मणिमन्त्रमथौषधं वा	३	८७
भ्रान्तं तथोपचरितं च यथाविभाग	२	२३४	मायाश्रुतिसृष्टिवचः सकलं तथा च	२	६८
म.			मिथ्याज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धौ	२	१५१
मज्जत्यलाबु सहसाप्सु शिलाः	२	२	मिथ्याज्ञानाद्ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे	२	१४३
मणिमन्त्रमहौषधमितीदृशकं	३	६१	मिथ्या सुषिः सवितृमण्डल-	१	३३७
मतिमतां प्रवरो वृषभध्वजः	३	२६४	गोमांसितव्यमनयैव सद्वितीयं	१	५८
मनोवगम्येऽप्यपरोक्षता बला—	१	४३	मुक्तामुक्तौ विद्वदन्यौ त्वदन्या	२	१२८
मन्त्रार्थवादगतमध्ययनं तदर्थं	१	४६८	मुक्तेऽज्ञानं दग्धमित्येतदेवं	२	१५६
मन्त्रार्थवादवचसामपि गोचरेषु	१	४७०	मुक्तो मह्यं स्वप्रकाशश्चकास्ती—	२	१५८
मन्त्रोद्गीतः स्वरतो वर्णतो वा	२	२३०	मूर्तामूर्ततदुत्थलिङ्गपुरुषव्यामिश्र-	३	२३०
मलिनं नभो नहि कदाचिदभूत्	३	२३	मोक्षस्वरूपे विफलक्रियोऽसौ	४	३३
मलं निरस्यार्थवदिष्यते चेत्	३	२१३	य		
महामहिम्नामपि यश्चिकी—	१	१३	यच्छ्रुतं विविदिपोदयाय तत्	३	३३०
महीभुजोऽयं पुरुषो मनस्वी	१	२८१	यज्ञादिक्षपितसमस्तकल्मषाणां	३	३४८
मातृप्रमाणमितिमेयविभागभिन्नं	१	११७	यत् एवमत्र न विरोधलवो	२	२२१
मानान्तराधिगतमोचरगामिनी	१	१५२	यत् एवमेतदुपपत्तिपथं	३	३८
मानान्तराधिगतता हि न लक्षणायां	१	१५३	यतो महावाक्यत एव पुत्रो	३	३०२
मानान्तरानधिगतं त्ववगम्यमानं	१	२६८	यतो यतो निवर्तते	३	३६४

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
यतः प्रपश्यन्नपि भेदिनः स्वं	१ ४७	यद्वि कारकतयाऽवगम्यते	३ ३३१
यत्कर्मकाण्डनिपुणैरुदितं पुरस्तात्	१ १४६	यमनियमविधानैर्वाङ्मनः कायचेष्टा	१ ७४
यत्कर्मभावमनपास्य निजप्रमेये	२ १४	यमस्वरूपा सकला निवृत्तिः	१ ८५
यत्केचिदाहुरभिधाय मिजान्पदा-	१ ३७०	यस्मात्कृपापरवशो मम दुश्चिकित्सं	५६
यत्तु प्रमाणमनुभूतिरिति प्रमाण	१ २८४	यस्य प्रयोगविधिरस्ति परिग्रहीता	११
यत्तु प्रमाणमवधीर्य निजप्रमेये	२ १५	यस्यापि विप्रुषि कृतार्थतया	१ ३०२
यत्रापि दैवगतितोऽस्त्यतिरिक्ताभा	१ ४५	यागाद्यर्थे मुख्यता यद्वदस्य	१ ४८१
यत्राविशेषकनिमित्तकतावरोधे	१ ३४८	या नान्यमुद्दिश्य कृतिः प्रवृत्ता	१ १३३
यत्रैव काक इदमेव तु देवदत्तवेदमे-	१ २०६	या फलश्रुतिरिहोपवर्णिता	३ १५६
यथा च यागाद्यनुबन्धभेदा	१ ४२२	यावत्त्वंपदलक्ष्यवस्तुविषयो	३ ६०
यथा विशिष्टस्य विधानतोऽर्थात्	१ ५३५	यावद्दृशोऽन्यदिह संसृतिकारणं	१ ३२४
यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्	३ १५०	योग्यत्वमत्र न च तत्त्वमसीति	१ ६८
यदपि किंचिदुपासननिष्ठितात्	३ २८६	योग्येतरान्विततया न च वाच्यता-	१ ३६६
यदि कारणसंश्रयाद्गुणाद्गुण्युका-	२ ७५	योग्येतरान्वितपदार्थगतैव शब्द-	१ ३५४
यदि कृत्स्न एव परमः पुरुषः	३ ३५	योग्येतरान्वितनिमित्तकशब्दशक्तिः	१ ३४७
यदि तन्न पश्यसि हरेः परमं	३ ५५	योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु	१ ३४४
यदि परिणतिरेषा चिद्विवर्तोऽथवा	३ २४४	यो यः शब्दो यत्कृतेऽर्थे निरुद्धः	१ १८५
यदि बोध एव परमार्थवपुः	२ २६	यः कर्मकाण्डविषयेऽभिहितो—	१ ७१
यदि भाव्यभागविलये न भवेत्	१ २४५		
यदि वा समुच्चयवशात्पुरुषः	३ ५०		
यदि सत्यमित्यवगतिं कुरुते	२ २२८		
यदिह किंचिद्बोधसमुद्भवं	३ ३२०		
यदिह साधनमात्मधियः श्रुतं	३ ३५७		
यदीयसंपर्कमवाप्य केवलं	१ ८		
यद्वाद्रायणमतं परिगृह्य पूर्वं	१ २६७		
यद्यत्र पश्यसि विरोधमुदीरय त्वं	१ ६४		
यद्वत्प्राकृतवैकृतावतितरामन्योन्य	१ १६८		
यद्वस्तु सद्भयतयाऽवगतं स्वशब्दात्	१ ६६		
यद्वाक्यजातमथ वेदशिरोनिविष्टं	१ १४८		
यद्वा विद्वद्गोचरं योजनीयं	४ ४०		
यद्यच्चकं किमपि लौकिकमीक्षितं	२ १०		
		र	
		रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु	१ ३५
		रज्ज्वज्ञानविजृम्भितस्य फणिनो	१ २५५
		रागद्वेषप्रशालं विषयगुणसमुद्भा-	२ १२६
		रागव्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं	३ ७३
		रूपं तावकमुज्जितद्वयमभूदद्वैत-	१ २६६
		रूप्यज्ञानं रजतमिदमित्येवमुत्प	१ ४६५
		रूप्यादिविभ्रममपेक्ष्य हि शुक्ति-	२ ५२
		ल	
		लडादिशब्देऽपगते लिडादौ	१ ३६८

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
लक्ष्यस्य लक्षणमिह त्रिविधं प्रसिद्धं १ ५१४		वाग्विस्तरा यस्य वृहत्त- १ ६	
लक्ष्यस्वरूपकथनाय न लक्षणाया १ ५२३		वाचको हरणकर्तृरिष्यते ४ १७	
लक्ष्यस्वरूपमपि सद्यदमुष्य साक्षात् १ ५१६		वानप्रस्थगृहस्थनैष्ठिकजनैः ३ ३५६	
लक्ष्यस्वरूपमुपलभ्य तदेकनिष्ठं १ ५२४		विकारवादं कपिलादिपक्ष - २ ६४	
लक्ष्यार्थनिष्ठमुपलब्धमतोऽन्यतो १ ५१५		विदितता परमात्मन इष्यते १ ६१	
लक्ष्यार्थवाचि पदमत्र हि लक्षणार्थे १ ५२१		विदिते पदे भगवतः परमे २ २४३	
लिङ्गलोडादिर्भावकस्तत्रभाव्या १ ३८८		विद्या च विश्वविषयानुभवोत्थपूर्व- ३ १७	
लोके प्रसिद्धपदगोचरतानिमित्त- १ २७८		विद्याविग्रहमग्रहेण पिहितं ४ ५३	
लोके प्रसिद्धपदगोचरताऽस्तिकायै १ २७६		विद्वांसो यदि मम दोषमु- १ १२	
श्लोकप्रसिद्धार्थपदान्तराणा १ २६०		विधयश्च कर्मविषयाः स्वतमः २ २४२	
लोके हि मायाधिगता न माया ३ ८६		विधिनिषेधवचः परिमाणतः ३ ३२६	
		विधिनिष्ठवाक्यमपि बोधयति १ ५१२	
व.		विधिपदानि हि भागसमर्पणात् १ २१४	
		विधिसुखेन परस्य निवेदकं ३ ३१२	
वक्तारमासाध्यमेव नित्या १ ७		विधिरिह गुणभूतः प्रत्ययार्थोऽपि १ ३६०	
वक्तृत्वमेव घटते यदि लिङ्पदस्य १ ३६७		विधिवचस्युभयं तु पदे पदे ३ ३१६	
वक्तृज्ञानविवक्षयोरपि भवेच्छ १ ३५०		विनाऽपि शक्तिग्रहणं पदानां १ २६१	
वक्ष्यामि वत्स तवचाच्छित्तम- १ ६३		विना महावाक्यमतो न कश्चित् ३ ३०३	
वचनार्थविभक्तिवाच्ययो- १ ५११		विहृद्भक्तिकस्य द्वापत्तिदोषात् १ ४५६	
वस्तुस्वभाव इति सत्त्वमतो २ २८७		विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमिः २ ६१	
वस्तुस्वरूपकथने ननु नास्ति पुंसः १ ३००		विशेषणानामसती प्रवृत्तिर्न दृश्यते ३ २८०	
वस्तुवस्तु नित्यमपरोक्षमिदं तु वाक्यं १ १२४		विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वमस्य १ ५१६	
वाक्यप्रवृत्तिमनुसृत्य च सूत्रकारः २ ५६		विश्वोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वरूप १ ५२०	
वाक्यप्रसूतमतिरिन्द्रियजन्यधोवत् १ १२२		विश्वं विष्णोर्हित्यतं नामरूपं ४ २७३	
वाक्यात्प्रवर्तकनिवर्तकरूपभाजः १ ३४३		विषयकरणदोषात् भ्रमः संविदि १ ३०	
वाक्याद्भूतार्थनिष्ठाद्भवति तु नृणां १ १४२		विषयकरणदोषात् भ्रमः संविदि २ १७२	
वाक्यार्थान्वयितत्पदार्थकथने १ २६२		विषमदुर्गमदेशसहस्रगः ३ २५८	
वाक्येषु नञ्वत्सु निवृत्तिमात्रं १ ४१०		विस्पष्टमात्मप्रतमेव हि सर्वधर्म २ १६४	
वाक्योत्थापितबुद्धिवृत्तिरमला १ २४८		विज्ञाते ब्रह्मणि स्याद्विधिरयमफलः १ ४५५	
वाक्यं मुक्तिरलां धियं जनयति १ २५३		वृत्ताप्रवर्तकनिवर्तकशास्त्रसिधौ १ ७८	
वागादेः खलु बाह्यवस्तुविषयो १ २४२		वेदवाक्यविषयस्य सत्यता २ ४१	

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
वेदान्तवाक्यगतितरत्र बहुप्रकारा	३	१४५	शब्दार्थसङ्गतिविदामथ सत्त्वशुद्धेः	१	१६६
वेदान्तवाक्यजनिता मतिवृत्तिरेव	२	२८	शब्दो गकार इति लौकिकमस्ति	१	२७१
वेदान्तवाक्यजनितां परमात्मबुद्धि	२	५३	शब्दः प्रवृत्तिजनको न तु बोधकश्चेत्	१	३५५
वेदान्तवाक्यमिह कारणबोध	३	३४१	शशाङ्काभिधानाभिधेये हि पृष्टे	१	२३२
वेदान्तवाक्यमिह येन पथा प्रवृत्तं	१	५४०	शशाङ्काभिधानाभिधेयो न चेष्टः	१	२२३
वेदान्तवादिसमयेऽपि समानमेतत्	३	२१६	शश्वत्स्वयं प्रथमलुप्तचिदात्मभूतं	१	३५८
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः	३	३६२	शास्त्रद्वयेन परिदर्शितसाधनेन	१	६०
वेदेऽपिलाक्षणिकवृत्तिरियं त्रिधैपा	२	१५७	शास्त्रद्वैविध्यदृष्टेर्द्विविधमधिकृते	१	७३
वेदे वक्तुर्भावतस्तदुभयं नास्तीह	१	३५१	शास्त्रं तावत्तत्परं नेष्यते त-	२	२१७
वेदैकगम्यमिति कार्यमभीष्टमस्मिन्	१	३५७	शास्त्रं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्य-	१	७२
वैराग्यस्य दृढत्वमेकमग्रं	३	३	शिष्योपसत्तिवचनानि समन्विता-	१	५५७
वैराग्यं त्रिपथेषु पूर्वमपि मे	३	५८	शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना	४	१६
व्यतिपक्तबुद्धिजनकं सकलं	१	३७५	शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मतः	४	५
व्यवहारगोचरमतः सकलं	२	२४७	शुक्तीदमंशात्पृथगप्रतीता	१	४६
व्यवहारनिर्वहणशक्तिमसौ	२	१७०	शुद्धत्वायैव ग्रहणरत्यज्यते चेत्	२	१६७
व्यापारं सकलस्य भासयति यो	३	६२	शुद्धः परो न खलु बाङ्मनसव्यतीतः	३	६
व्यावहारिकमतोऽवगम्यता	२	४३	शुद्धे वस्तुनि यद्यपिप्रविशति ध्वानं	२	२३५
व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिजन्मस-	१	१६	शुद्ध्युत्पत्तयत्कञ्जनितं चिदचिद्विभागं	१	२००
			शेषेऽप्यूलं न्यायसाम्यादशेष-	१	१८६
श,			श्रद्धास्त्वसौमेति हि शास्ति शास्त्रं	१	२६७
शक्तिव्याप्तिप्रत्ययौ कारयिष्यन्	३	१०७	श्रवणमननबुद्ध्योर्जातियोर्यत्फलं	३	३४६
शक्तो गुरोश्चरणयोर्निःकटेनिवासा	१	११०	श्रवणादिकं शमदमादिपरः	३	५४
शक्नोति सिद्धसम्बोधयितुं च	१	५६२	श्रवणेन्द्रियं च किरु कर्णगतं	२	२३२
शबलताकवलीकृततावशात्	१	३२६	श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजः	४	६२
शबलतापरिधानसमन्वयात्	१	३३०	श्रुतपदैरुपसंहतिशालिभिः	३	३२२
शबलमात्मपदेन निगद्यते	१	३२६	श्रुतिवचनमनेकं वक्ति तस्येक्षित्वत्वं	३	२५१
शब्दत्वजातिवचनो न हि शब्द-	१	२७२	श्रुतिवचनविशेषाच्चेतने कारणे	१	५००
शब्दशक्तिविषयं निरूपणं	३	३४४	श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च	२	६३
शब्दस्य लाक्षणिकमुल्लेखविभाग-	१	१६४	श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च	३	२४१
शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरपि त्रिधैपा	१	१५४	श्रुतेश्च तात्पर्यमखण्डरूपे	३	२८३
			श्रुत्वाऽविरोधमुपपन्नसमन्वयोऽथ	३	१

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
श्रेयोहेतुत्ववाची यदि भवति तदा १ ३६८		सत्येऽप्यस्ति ज्ञानता ज्ञानतायाम् १ १८६	
श्रेयःसाधनताग्निहोत्रनिलपा २ २४		सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यभिहिते १ २६३	
श्रेयःसाधनयागदानहवनार्थेषु १ ४७२		सत्यं न गत्यन्तरमस्ति तत्र ३ ६८	
श्रेयःसाधनता लिङ्गार्थ इति च १ ४७१		सत्यं यदाह गुरुमान्यदि वाक्यगम्यं १ १४५	
श्रोत्रादिजन्यमतिवृत्तिपुत्राह्यशब्दा ३ ७८		सत्यं यदाह पितृमान्यवहागृष्टि २ ४६	
श्रोतार्थवृत्तिबलभ्रमपीह वस्तु ३ १७४		सत्संप्रयोग इति जैमिनिरप्युवाच २ ४६	
इवेतिमानमभिपश्यतः पुरः १ २७७		सदसत्सदसद्विकल्पितः ४ १२	
		सदसत्सदसद्विकल्पितप्रतिबद्धा ४ १३	
ष.		सदसदुद्भवन्नं न विमुक्तता ४ ३५	
पद्यप्रपाठकनिबद्धमुदीरितं यत् ३ २१६		सद्रूपमावरणतानुभावादभीष्टं ३ १२६	
पष्टी जातिगुणक्रियादिरहिते १ २३६		स परिपृच्छति कोऽहमसौ च कः १ ६१	
		सप्रयोजनकडुद्विकारणं १ ४६६	
स.		समवायिकारणगणेन तथा ३ २०८	
सकलशक्तिविकल्पनयान्वये ३ २२६		समविषमसमुच्चयो न युक्तो ४ ६	
सकलवेदशिरस्तु परात्मधी- ३ ३१३		समीहितोपायतया लिङ्गवयात् १ ४४३	
सकृदुच्चरन्त्यजतिरेप गुणं १ ४६१		समुपसंहृतशब्दसमन्वितैः ३ ३२३	
सगुणवाक्यमपीह समन्वितं १ ४६३		सम्यग्ज्ञानध्वस्तसर्वप्रपञ्चः ३ १५४	
सच्चित्सुखाद्वयवपुः कथयन्ति १ १७४		सम्यग्ज्ञानबलेन तं विरहितं ३ १०१	
सती न संवित्क्रियते हि सत्त्वा २ १११		सम्यग्ज्ञानविभावसुः सकल- ४ ३८	
सती हि सत्ताऽस्य पदस्य दृष्टा ३ २०३		सम्यग्ज्ञानाज्जीवभेदप्रसिद्धा २ १५०	
सतोऽपि कार्यत्वमयुक्तमेव ३ २११		सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मणः सिद्धिपक्षे २ १४०	
सतः प्रमाणाभिमतैषु पञ्चसु ३ २५५		सम्यग्ज्ञानानुक्तिसिद्धिर्यदीष्टा २ १५७	
सत्यतो यदि मृश न भिद्यते ३ ४७		सर्वत्र वस्तुषु जडेष्वजडप्रकाशं १ १०७	
सत्यव्यलुप्तचिति यत्त्रयि नास्ति ३ ११३		सर्वप्रमाणफलभूतसमस्तसंवित् २ १८४	
सत्प्रपञ्चं ज्ञातिरेकावकाशः १ १८७		सर्वश्रुतिस्मृतिवचोभिरर्थं परिप्राट् ३ ३६०	
सत्यप्रतिज्ञनयनोत्थधियो घटादेः १ ४८		सर्वं पराग्वियमेव हि मानजातं २ ६	
सत्यमेवमनृतं च दुर्लभं २ ३६		सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किं-१ २४	
सत्यमेवमनृतं च भेदतः २ ४२		सर्वं सर्वसमुद्भवाय घटते ३ २२५	
सत्यासत्यवपुस्तथाहि सगुणं १ ४६४		स समानमित्युपनिषद्वचनं ३ ४२	
		साक्षादिहाभिमतमेव विवर्तवाद २ ५६	

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
साक्षिताऽपि परमात्मनो भवेत् ३	१८२	सोऽयं पुमानयमसाविति पौरुषेये १	१६५
साक्षित्वमात्मतमसामतिकञ्चुकेन ३	१३२	सोऽयं पुमानिति वचस्युभयप्रकारा १	१६६
साक्ष्यवस्तु परिहृत्य साक्षिता ३	१६०	सोऽयं पुमानिति हि मुख्यपदार्थ १	१४६
सा चोपनेयरहिते विषयिण्यनन्तेऽ १	३४२	सोऽवच्छेदोऽप्यस्ति नास्त्यम्बरे २	१५३
साद्रव्यधोप्रभृति न त्रितयं नि- १	२८	सङ्कल्पपूर्वकमभुदघुनन्दनस्य २	१८२
सापेक्षाबुदितौ यदा तु भवतः २	११६	संक्षेपशारीरकमेवमेतत् ४	६०
साभासज्ञानवाची यदि भवति १	१६६	सङ्घातवादमुपगम्य तु तत्र पक्षे २	६६
साभासमेतदुपजीव्य चिद्वितीया १	३२३	संज्ञासंज्ञिसमन्वयावगतये १	५२५
सामगानमथ जक्षणं जगत् ३	१६४	सम्बन्धजातविरहात्त च लक्षणा- १	२५२
सामगानमथ जक्षणं जगत् ३	१६५	सम्बन्धिता भवति लाक्षणिकप्रवृत्तेः १	२०५
सामगानमपि तत्स्वरूपतां ३	१६०	सम्बन्धिरूपं यदि वस्तु लक्ष्य- १	२०३
सामर्थ्यमस्य मणिमन्त्रनिमित्त- ३	८८	सम्बन्धः समवाय इत्यपि पदे १	२७०
सामानाधिकरण्यमत्र पदयोः १	१६७	संवित्तिभेदतदभावतदीयजन्म ३	२३६
सामानाधिकरण्यमत्र भवति १	१६६	संविदुरं वहति तद्विषयोपयुक्तं १	५३
सामानाधिकरण्यमन्वयगिरा हेतुं १	२१७	संविद्व्यक्तिर्विप्रतीत्यास्पदत्वं ३	६६
सामान्यतः प्रथममेव पदार्थपिण्डो १	३६१	संविद्व्युत्पादकं यद्वचनमभिमतं १	२४६
सामान्यं न विशेषवस्तुविरहे ३	१६३	संवित्परिस्फुरति न स्फुरतीति २	२१३
सायुज्यादि न मोक्षपक्षपतितं ४	३४	संवित्प्रमाणवटनां प्रति योग्यता १	२८६
सिद्धान्वितं यदि लिङादिपदानि १	३४६	संवेदनं यदिह मानफलं प्रसिद्धं ३	८०
सिद्धार्थवादिवचनेषु न गौणतादि १	४८६	संसारदोषमवधारयतो यथावत् ३	४
सिंहश्रुतिर्न घटते यदि शूरतास्य १	१७३	संसाररूपमवगच्छ विविच्यमानं ३	५
सुकृतदुष्कृतकर्मणि कर्तृतां १	३२७	संसिद्धा सविलासमोहविषये १	३१
सुकृतदुष्कृतकर्मवशादयं ३	४६	संसिद्धा सविलासमोहविषये ३	२३६
सुकृतदुष्कृतयोः शबला यथा १	३२८	संस्कारभ्रमसंततिं प्रतिनरं भिक्षां २	१३८
सुप्तो जन्तुः स्वल्पमात्रेऽपि काले २	३१०	स्पष्टानुभूतिविषयो न तमस्तदानीं ३	१२३
सूत्रं तत्तु समन्वयादितिविधि- १	२६१	स्पष्टं तमः स्फुरणमत्र न तत्र ३	१७६
सृजति रक्षति संहरति प्रभुः ३	२६६	स्फुरणारस्फुरणे च नाऽऽत्मनः स २	२०५
सृष्टिस्थितिप्रलयसंयमनप्रवेश- १	२६०	सृष्टिसमपदजन्यबुद्धियुग्मा १	३८५
सोपाधीश्वरता निषेधनपरा ३	१६३	स्यादेतदेवमनवद्यपुमर्थसिद्धि- १	३०१
सोऽयमित्यपि पदार्थरूपकं १	२०७	स्वकारणैस्तन्तुभिरिवमस्य ३	२०४
सोऽयंगिरोरिव न लक्षणयाऽपि १	६६	स्वतोऽपरोक्षा चित्तिरत्र विभ्र- १	४२

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
स्वप्नद्रष्टमिह रज्जुसर्पव-	२ ३५	स्वात्मानमेव जगतः प्रकृतिर्यदेक-	१ ५५०
स्वप्नभ्रमोऽपि सुकृतादिनिबन्धन-३	११७	स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखा३	२६५
स्वप्नश्च जागरितमप्युभयं तवैव ३	११६	स्वाध्यायवन्न करणं घटते-	१ १८
स्वप्ने तत्तशिलाधिरोहणगता निःश्रे१	२३	स्वानुरक्तमतिजन्मकारणं	१ ५१७
स्वप्ने न जागरितमस्ति मृपात्व-	३ ११५	स्वानुरक्तमतिजन्महेतुतां	१ ५१८
स्वप्नेऽप्येवं स्वप्नद्रष्टमोहमात्रात् ३	१०६	स्वाभाविकी हि वियदन्वितता ३	७६
स्वप्नोपलब्धमखिलं वितथंतथाऽपि३	११६	स्वाभाविकी हुतभुजः खलु नोष्णता३	१३४
स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः १	३३८	स्त्रीयाविद्याकल्पिताचार्यवेद २	१६३
स्वभावतश्चिद्वनविग्रहस्य ३	१४७	स्वेच्छाविनिर्मितवपुर्वरमन्तरेण २	१८१
स्वभावतो यन्मिथुनं विहृदं ३	१६५	ह.	
स्वराडिति च विद्यते श्रुतिः ३	१५६	हित्वा न वाक्यपदत्ते प्रतिपत्तिहेतुः १	११०
स्वाज्ञानकल्पितजग-	१ २	ह्रस्वाणुत्वे कारणद्वित्वहेतोः २	७२
स्वाज्ञानान्वयिनी चिदेव भवति ३	८	ह्रस्वारब्धं त्र्यणुकमणुभिस्तद्वदा- २	७१
स्वातन्त्र्यमीश्वरगिरा गुणमार्गवृत्ति३	१७१		

समाप्तोऽयं संक्षेपशारीरकस्य श्लोकाद्यक्षरणप्रतीकवर्णानुक्रमः ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

सटीके संक्षेपशारीरके

चतुर्थोऽध्यायः ।

—:○*○:—

अबोधोऽपि भवेद्बोधो यद्बोधात् पुरुषेप्सितः ।

अचिराद्देहविश्लेषस्तस्मै नृहरये नमः ॥

एवं साधनस्वरूपनिर्णयानन्तरं साध्यविषयिणीं जिज्ञासां दर्शयति—

उक्तसाधनसमुद्भवा सती

किं प्रयच्छति फलं मुमुक्षवे ।

प्रत्यगात्ममतिरत्र मे मन-

स्पर्थिता समुपजायतेऽधुना ॥ १ ॥

उक्तसाधनेति । तृतीयाध्यायोक्तश्रवणादिसाधनात्समुद्भवो यस्याः प्रत्यगात्ममतेः सा तथोक्ता किं कीदृशं फलं प्रयच्छति किमितरवादि-
भिरभ्युपेतसाध्यरूपमुक्तिफलं प्रयच्छति उत तद्विलक्षणमित्यर्थः । अत्र
एतस्मिन्नर्थे अर्थिता बुभुत्सा अत्राप्युत्तरग्रन्थस्थं निर्णयं कुर्वित्येत-
त्संबध्यते ॥ १ ॥

बुभुत्सान्तरमप्याह—

किं निरस्तसहकारिकारणा

केवलैव फलमर्पयेन्मतिः ।

बाह्यसाधनसहायसंपदा

वान्विता फलविधायिनी भवेत् ॥ २ ॥

किं निरस्तेति । एतच्च केवलेत्यस्य विवरणम् । बाह्यसाधनसमुच्चितायाः फलहेतुत्वमुत केवलाया इत्यर्थः ॥ २ ॥

एतदप्यहमवैतुमुत्सहे निर्णयं कुरु कृपाविधेयधीः ।

एतदेव हि दयालुलक्षणं यद्विनेयजनबुद्धिवर्धनम् ॥ ३ ॥

एतदर्पाति । एतदप्यवैतुं बोद्धुमुत्सह इत्यर्थः । कृपाविधेयधीरित्याचार्यं प्रति संबोधनम् । नन्वियं साधनजिज्ञासा तृतीयाध्याय एव कर्तुमुचितेति चेन्न साधनस्यैव तत्र विचारितत्वात् । यद्यपि पुरुषार्थपादे ज्ञानस्यापि पुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं तथापि तज्ज्ञानस्य कर्तव्यत्वनिरासेन पुरुषार्थत्वप्रतिपादनप्रसङ्गादुक्तमिति न विरोधः कश्चिद्बहुशः प्रश्नकरणेनाचार्यस्य कोपो माभूदिति तं प्रसादयति एतदेवेति । एतच्छब्दार्थमाह— यदिति । विनेयः शिष्यः ॥ ३ ॥

आत्मज्ञानफलं कीदृशमितिप्रश्नस्योत्तरमाह--

उच्यते न तमसो निवृत्तिः

किञ्चिदस्ति परमात्मधीफलम् ।

अन्यदल्पमपि साधनान्तरं

न व्यपेक्ष्य फलदायिनी च धीः ॥ ४ ॥

उच्यते इति । तमसः सविलासाविद्यायाः निवृत्तितोऽन्यत् किञ्चित्परमात्मधीफलं नास्तीति सम्बन्धः । अविद्यानिवृत्तिरेवात्मज्ञानस्य फलं न तु वैशेषिकादिमत इव वस्तु-

भूतस्य कस्य चिदुत्पत्तिर्निवृत्तिर्वा इत्यर्थः । यद्यपि तमोनिवृत्तिः स्वयमपुरुषार्थः सुखदुःखप्राप्तिपरिवर्जनयोरन्यतरत्वाभावात् तथापि तमसः सकलानर्थनिदानतया तन्निवृत्तावेव तदात्यन्तिकनिवृत्तिरिति भवत्यविद्यानिवृत्तिः पुरुषार्थः । यद्यप्यानन्दावाप्तिराप्यात्मज्ञानफलं तथापि तस्य नित्याप्तस्याप्राप्तभ्रान्तिध्वंसमात्रमेव ज्ञानेन संपाद्यते इति आनन्दावाप्तिरप्यज्ञाननिवृत्तावेव सिध्यतीति सैव फलमित्युक्तम् । ननु कस्याज्ञानस्यात्मज्ञानेन निवृत्तिः किं वाद्यन्तराभिमतप्रागभावरूपाज्ञानस्य उत भावरूपाज्ञानस्य—नाद्यः तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् निखिलानर्थनिदानाज्ञानस्य सत्त्वात्, न द्वितीयः अनादिभावरूपस्य तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । ननु वैशेषिकादिमते अनादिभावरूपस्यापि श्यामस्य निवृत्तिर्दृष्टेति चेन्न तस्याप्यसंप्रतिपत्तेः । न चानादेरपि प्रागभावस्य निवृत्तिरिव भावरूपस्यापि तस्य निवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् भावविनाशस्य समवाय्यसमनायिविनाशप्रयोज्यत्वेन तदभावे तदनुपपत्तेः अन्यत्राहृष्टत्वाच्च । नन्वनादिभावो न निवर्त्यत इति समान्यव्याप्तिः अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिविरोधेनाज्ञानातिरिक्तानादिभावविषया भविष्यतीति चेन्न ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिव्यतिरेकेण लोके भावरूपाज्ञाननिवृत्तेरप्रसिद्धत्वात् । न चास्मन्मते अज्ञानस्य भावविलक्षणत्वात् अभाववैलक्षण्यमात्रेणैव भावत्वव्यवहारात् प्रागभाववन्निवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् तर्ह्यभावविलक्षणत्वेनात्मवत्तदनुपपत्तेः तस्मादज्ञाननिवृत्तिरात्मज्ञानफलमित्येतदसङ्गतमिति चेत्—उच्यते अनादिभावरूपमप्यज्ञानं ज्ञानेन निवर्त्यते । न चानादिभावरूपस्यात्मवन्निवर्त्यत्वानुपपत्तिः आत्मनः सहानवस्थानलक्षणविरोध्यसंसृष्टत्वेनैवानिवर्त्यत्वात् अज्ञानस्य च ज्ञानलक्षणस्वविरोधिसंसृष्टत्वात् । ननु भावपदार्थस्य समवाय्यसमवायिनाशस्थितिविरोधित्वं तथा चाज्ञानेऽपि न विरोधिसंसर्गोऽस्तीति चेत् न प्रागभावादिनिवृत्त्यनुरोधेन नियमेन निवृत्तिप्रतियोग्यसमान-

कालीनस्थितिकस्यैव तत्प्रतियोगिविरुद्धत्वात् । ज्ञानस्य च तादृश-
त्वात् । किंच घटज्ञानेन घटाज्ञानं नष्टमित्यनुभवेन 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं
येषां नाशितमात्मनः' इत्यादिस्मृत्या चाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे
सिद्धे प्रागभावरूपाज्ञानस्य निवृत्तेर्ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानस्य निवर्तकत्वा-
नुपपत्तेः प्रतियोगिज्ञानातिरिक्ताया निवृत्तेरनुभवाच्च अनादिभाव-
रूपाज्ञानमेव ज्ञाननिवर्त्यमिति यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेष-
व्याप्तिः यदनादिभावरूपं तन्न निवर्त्यत इति सामान्यव्याप्तिं स्ववि-
षयादज्ञानादपसारयत्येव । न च भावविनाशस्य समवाय्यादिनाश-
जन्यत्वनियमः आद्यशब्दनाशे व्यभिचारात् । न च द्रव्यनाशस्य तथा
नियम इति वाच्यम् अज्ञानस्य द्रव्यत्वासिद्धेः द्रव्यत्वे च यथा गुण-
नाशे अनुगतं किञ्चिन्नाशकारणं नास्ति तथा द्रव्यनाशे ऽपि
क्वचित्समवाय्यादिनाशः क्वचिदन्यदित्यनुगतमेव कारणमस्तु ।
नन्वनुगतकारणे संभवति बाधकं विना तत्प्रागो न युक्त इति चेत् न
'तरति शोकमात्मवित्' 'तरत्यविद्यां वितताम्' ज्ञानेन तु तदज्ञानम्'
इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानेनाज्ञानं नष्टमित्यवाधितानुभवस्य च बाधकस्य
सत्त्वात् किं च ज्ञानजन्यनिवृत्तित्वस्य समवाय्यादिनाशाजन्यत्व-
व्याप्तेर्निवर्तकज्ञानत्वस्य समवाय्यादिनाशासहकृतत्वव्याप्तेश्च संशया-
दिनिवृत्तौ विशेषदर्शने च दृष्टत्वेन अनुभवादिसिद्धज्ञानजन्याज्ञान-
निवृत्तेरपि समवाय्यादिनाशाजन्यत्वस्य तज्जनकज्ञानस्य च तदसह-
कृतत्वस्य वक्तव्यत्वेन कार्यद्रव्यनाश एव समवाय्यादिनाशजन्यत्व-
नैयत्यं वक्तुमुचितं न तु द्रव्यनाशमात्रे । नचैतन्नियमानुरोधेन ज्ञान
जन्यगुणनिवृत्तौ गुणनिवर्तकज्ञान एव च उक्तनियमः किं न स्यात्
विनिगमकाभावादिति वाच्यम् ज्ञानस्य श्रुत्याद्यवगताज्ञाननिवृत्ति-
कारणताभङ्गस्यैव विनिगमकहेतोः सत्त्वात् किं च न तावत् समवा-
यिकारणनाशस्य द्रव्यनाशहेतुत्वं सत्यपि तन्तौ पटविनाशात् । ननु
यत्र तन्तुनाशात्पटनाशः तत्र स हेतुरिति चेत् न तस्यापि त्वन्नयेऽसम-

वायिनाशसंपादकतयाऽन्यथासिद्धत्वात् पटो दह्यत इति प्रतीत्या
 साक्षादेवाग्निसंयोगस्य पटनाशहेतुत्वावगमाच्च अत एव नासमवा-
 यिनाशस्यपि द्रव्यनाशहेतुत्वं मुद्गरेण घटो भग्नः हस्तेन पटश्छिन्नः
 इति मुद्गरादेरेव घटादिनाशहेतुत्वानुभवाच्च तस्मात्समवाय्यादि-
 नाशस्याप्रयोजकत्वाद्विरोधिसंसर्गस्यैव विनाशकारणत्वावगमात्
 निवृत्तिप्रतियोग्यसमानकालस्थितिकस्यैव प्रतियोगिविरुद्धत्वात्
 तादृशविरोधिसंसर्गस्य चात्मन्यभावात् अनादिभावरूपेऽप्यज्ञाने च
 सत्त्वान्तन्निवृत्तिरुपपद्यते इति अज्ञाननिवृत्तिः परमात्मधीफलमित्यत्र
 न काचिदनुपपत्तिरिति सिद्धम् । द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—अल्पमपीति ।
 साधनान्तरं ज्ञानातिरिक्तं कर्मोपासनं वेत्यर्थः । फलदायिनी फलम-
 विद्यानिवृत्तिः अज्ञाननिवृत्तेरेव ज्ञानफलत्वात् न तज्जननेऽन्यापे-
 क्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिरेव फलं सा च ज्ञानमात्रादेव भवती-
 त्येतत्कुत्र दृष्टं येन तद्वदत्रापि सैव फलमित्युच्येतेत्याकाङ्क्षायां लोके
 दृष्टमित्याह—

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मनः

शुक्तिकागततमोनिवृत्तितः ।

नापरं किमपि दृश्यते फलं

नापरं च सहकारि कारणम् ॥ ५ ॥

शुक्तिकेति । शुक्तिकाविषयोत्पन्नज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु भवतु लोके यथा तथा आत्मज्ञानस्य तु नाविद्यानिवृत्तिः
 फलं दुःखोपप्लुतविज्ञानसंताननिवृत्त्यादेरेव वादिभिः फलत्वेनोप-
 वर्णनात् तस्यैव मोक्षत्वाच्च किं च शास्त्रीयसाधनं केन विदुपकृतमेव

स्वफलं जनयतीत्याग्नेयादौ दृष्टम् अतः कर्मादिकमपि ज्ञानसहकारि-
वक्तव्यमित्याशङ्कां दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनव्याजेन परिहरति—

एवमात्मनि तमोनिवृत्तितो

नान्यदस्ति परमात्मधीफलम् ।

नाप्यपेक्ष्य सहकारि कारणं

किञ्चिदात्ममातिरर्पयेत्फलम् ॥ ६ ॥

एवमिति । यथा शुक्तिकाज्ञानस्य शुक्तिकागततमोनिवृत्तिव्यति-
रेकेणान्यफलान्तरं नास्ति नापि तद्भावे सहकार्यन्तरम् एवं परमात्म-
ज्ञानस्यापि परमात्मगततमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यदुःखनिवृत्त्यादिकं
फलं नास्ति नापि सहकार्यपेक्षेत्यर्थः ।

अयं भावः न तावदुपप्लुतविज्ञानसंतानोपरमो ज्ञानफलं
मोक्षः संतानस्य संतानिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानोपरम्यस्य कस्य-
चिद्भावात् संतानिन एव तत्त्वे अनुक्षणं लीयमानतया
संसारदशायामविमुक्त्यापत्तेः संतानिनश्च ज्ञानस्य स्थायित्वे
अपसिद्धान्तापातात् ज्ञानसंतानस्यात्मत्वेन तदुच्छेदस्यापुरुषार्थ-
त्वप्रसङ्गाच्च न हि स्वोच्छेदाय कस्य चिद्वाञ्छा समुपजायते ।
ननु विषयाकारेणोपप्लुतविज्ञानसंतानस्यैवोपरमो मोक्षः न त्वालय
विज्ञानसंतानस्येति चेन्न-आलयविज्ञानसंतानव्यतिरेकेण विषयाकार-
विज्ञानसंतानस्यासंभवात् ज्ञानद्वययौगपद्यायोगात् । नन्वेकस्मि-
न्संतान एव ज्ञानयौगपद्यासंभवः न तु संतानभेदेऽपीति चेत्
न विषयाकारविज्ञानसंतानस्यालयविज्ञानसंतानाद् भिन्नत्वे पुरुषान्तर-
संवेदनवत् अप्रत्यक्षत्वेन तदुपप्लवस्याप्यप्रत्यक्षतापत्त्या तत्संबन्धा-

भावाच्च तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वापातात् आलयविज्ञानसन्तानेऽपि कर्तृत्वाद्युपप्लवसंभवेन तदुच्छेदस्यापि वक्तव्यत्वाच्च ।

नाप्यनुपप्लुतचित्तसंतानोदयो ज्ञानफलं मोक्षः तत्र किं दण्डायमानस्थायिनि संतानेऽनुपप्लवमात्रं ज्ञायते किं वानुप्लवविशिष्ट-संतानान्तरे नाद्यः अपसिद्धान्तापातात् क्षणिकस्य च तस्यानुपप्ल-वाधारत्वायोगात् न द्वितीयः उपप्लुतसंतानादस्यान्यत्वे बन्धमोक्षयो-र्वैयधिकरण्यापत्तेः । एकत्वे चानुपप्लुतस्योपप्लुताभिन्नत्वेन मोक्ष-स्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् ।

नापि दुःखनिवृत्तिरात्मज्ञानफलं मोक्षः तत्र किं दुःखनिवृत्तिमात्रं तत्फलमुतात्थन्तिकतन्निवृत्तिः आद्येऽपि सकलदुःखनिवृत्तिः उत कतिपयदुःखनिवृत्तिः नाद्यः सुषुप्तिप्रलयादावपि मुक्तिप्रसङ्गात् । ननु तदा सकलदुःखध्वंसो नास्ति अनागतदुःखध्वंसाभावादिति चेत् न उत्पन्नस्यैव ध्वंसप्रतियोगित्वात् न द्वितीयः संसारदशायामपि तत्सत्त्वात् द्वितीये दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं किं नित्यत्वम् उत दुःखा-समानकालीनत्वं किंवा दुःखप्रागभावासमानाधिकरणत्वमुत दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं नाद्यः संसारदशायामपि मुक्ति-प्रसङ्गात् तदानींतनदुःखनिवृत्तेरपि नित्यत्वात् द्वितीयेऽपि किं परकीयदुःखासमानकालीनत्वमुत स्वकीयदुःखासमानकालीनत्वं नाद्यः मुक्तानामप्यमुक्तिप्रसङ्गात् द्वितीये यत्किञ्चित्स्वकीयदुःखासमान-कालीनत्वम् उत सकलदुःखासमानकालीनत्वम् नाद्यः संसारदशायां जाग्रत्यपि मुक्तिप्रसङ्गात् तस्या अप्यनागतदुःखासमानकालीनत्वात् न द्वितीयः सुषुप्तिप्रलयादावपि मुक्तिप्रसङ्गात् तृतीयेऽपि यत्कि-ञ्चिद्दुःखप्रागभावासमानाधिकरणत्वम् उत स्वकीयदुःखप्रागभावास-मानाधिकरणत्वं नाद्यः संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गात् तदानीं-

तनदुःखनिवृत्तेरपि परकीयदुःखप्रागभावासमानाधिकरणत्वात् न द्वितीयः असंभवात् प्राक्प्रध्वंसाभावयोरैकाधिकरणनियमेन दुःखनिवृत्तेः दुःखप्रागभावसमानाधिकरणत्वात् तुरीयेऽपि किं यत्किंचिद्दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमुत सकलतदभावासमानकालीनत्वम् । नाद्यः संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गात् तत्राप्यतीतप्रागभावासमानकालीनत्वात् । न द्वितीयः—इदानींतनदुःखध्वंसस्यापि विनष्टदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाभावेन सकलदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वसत्त्वेन मुक्तिप्रसङ्गात् । ननु संसारदशायां दुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्यापि संभवेन यावद्दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं नास्तीति चेन्न यावन्तो दुःखप्रागभावास्तत्समानकालीनत्वराहित्यं हि तदर्थः तच्चैकस्मिन्दुःखप्रागभावे विनष्टेऽपि यावदर्थभावात् संभवत्येव निखिलदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्य कचिदप्यप्रसिद्धत्वेन तदभावस्यासंभवाच्च । नन्वात्मनि निखिलदुःखप्रागभावस्यानादेः सत्त्वात् तत्समानकालीनत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च आत्मत्वादौ प्रसिद्धमिति चेन्न—तत्र तत्समानाधिकरणत्वप्रसिद्धावपि तत्समानकालीनत्वस्यासंभवात् दुःखप्रवाहस्यानादित्वेन निखिलदुःखप्रागभावानामेकदाऽवृत्तेः एतादृशदुःखध्वंसस्य विचारात्पूर्वमज्ञातत्वेन मुमुक्षुकामनाविषयत्वानुपपत्तेश्च । तत्प्रकारकज्ञानं विना तत्प्रकारककामनानुपपत्तेः ।

न च स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनदुःखप्रागभावासहचरितं यद्दुःखं तत्प्रतियोगिध्वंसत्वं मोक्षत्वमिति वाच्यम् स्वपदेन यत्किंचिद्दुःखमात्रविवक्षायामसहचरितत्वपदेनासमानाधिकरणत्वविवक्षायां यज्ञदत्तात्मनिष्ठतादृशदुःखप्रागभावासमानाधिकरणसंसारिदेवदत्तदुःखनिवृत्तावतिव्याप्तेः असहचरितपदेनासमानकालीनत्वविवक्षायां शुकादिमुक्तावव्याप्तिः तदीयचरमदुःखध्वंसस्य

तादृशयज्ञदत्तदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात्स्वपदेन मोक्ष्यमाणात्म-
समवेतचरमदुःखविवक्षायां चासंभवः तत्समानाधिकरणतत्समान-
कालीनदुःखप्रागभावस्यासंभवेन तत्सहचरितदुःखाभावस्याभावात्
स्वपदेन मोक्ष्यमाणात्मसमवेतदुःखमात्रविवक्षायामप्यसंभव एव चरम-
दुःखस्यापि स्वयदर्थान्तर्गतत्वेन तत्समानकालीनप्रागभावाभावात्
मोक्ष्यमाणेदानींतनदुःखविवक्षायां यत्किंचिदुःखं स्वशब्दार्थमादाय
तदनन्तरमाविदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिः चरमदुःखविवक्षायां चरमत्वस्य
मोक्षप्रतियोगित्वेनात्माश्रयात् तत्त्वज्ञानकालीनत्वस्य दुःखान्तरेऽपि
सत्त्वात् । ननु तत्त्वज्ञानजन्यदुःखत्वं चरमदुःखत्वमिति चेत् न तत्त्व-
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात् दुःखसाधनत्वे मानाभावात् । ननु तत्त्वज्ञे
चरमदुःखमुत्पद्यते न त्वन्यत्रेत्यत्यन्वयव्यतिरेकावेव प्रमाणमिति चेन्न
न हि चरमदुःखं नामेदानींतनमरणकालीनदुःखविजातीयं किंचि-
दस्ति किन्तु निरुक्तलक्षणविशिष्टत्वमेव तच्च दुःखप्रागभावाभावादेवे-
त्यर्थसिद्धमिति न नीलघटत्वादिवत् कार्यतावच्छेदकं येन तत्त्वज्ञानं
कारणं स्यात् । ननु तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाभावात् युगपद्भोग-
संभवेन निखिलप्रागभावाभावः संभवतीति चेत् न मिथ्याज्ञान-
प्रागभावानां परिच्छिन्नतया तत्त्वज्ञानं विनापि प्रतियोग्युत्पत्त्या क्षय-
संभवात् अपरिमितत्वं च तत्त्वज्ञानेऽपि तत्क्षयानुपपत्तेः ज्ञानवैय-
र्थ्यात् अनागताधर्माद्यभावे उपाजितानां च कतिपयजन्मभिर्भोक्तुं
शक्यत्वाद्विनापि तत्त्वज्ञानं दुःखप्रागभावासहचरितत्वोपपत्तेः । ननु
मिथ्याज्ञानोच्छेदार्थं मिथ्याज्ञानवासनोच्छेदार्थं वा तत्त्वज्ञानं स्वीकर्त-
व्यमिति चेत् न वासनापि हि मिथ्याज्ञानोत्पादनद्वारा संसारहेतुः
मिथ्याज्ञानं च प्रागभावाभावादेव न भवतीति किं तदुच्छेदेन कालेन
वा चरमभोगजन्यसंस्कारवत्तदुच्छेदसंभवात् तथा चात्माश्रयः
मोक्षस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वाच्च ।

नापि स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वसो

मोक्ष इति तल्लक्षणं दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं हि दुःख-
 प्रागभावासहवृत्तित्वं तदसमानाधिकरणत्वविवक्षायामनन्वयाद-
 संभवाच्च तद्यदि यत्किंचिद्दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं लक्षणार्थः
 तदातिव्याप्तिः निखिलदुःखप्रागभावविवक्षायामसंभवः निखिल-
 दुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्यैव प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तद-
 भावघटितलक्षणस्यासंभवात् सर्वस्यापि दुःखस्य तत्तद्ध्वं-
 सस्य निखिलदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वेनातिव्याप्तेश्च । ननु
 यदेतादृशप्रागभावसमानकालीनत्वं तत्र तत्र प्रसिद्धं तत्सामान्या-
 भावो यावत्तादृशभावो वा लक्षणार्थ इति चेन्न—असिद्धेः अप्रहाञ्च
 किं चान्यत् प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वमते हि ब्रह्महत्यादिजन्य-
 दुःखविशेषप्रागभावः सर्वात्मन्यस्तीति वक्तव्यम् । अनादौ संसारे
 सर्वेषां ब्रह्महत्यादिसम्भवात् तत्संभवे च तज्जन्यदुःखस्य चावश्य-
 कत्वात् । तत्र च प्रागभावस्य कारणत्वात् प्रागभावाभावे प्रायश्चि-
 त्तवैफल्यात् तस्य त्वत्यक्षे प्रागभावपरिपालनफलत्वात् । तथा च येन
 केनचित् दैवात् ब्रह्महत्या न कृता तस्य तत्त्वज्ञानान्मोक्षो न स्यात्
 तदीयदुःखध्वंसस्य दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वाभावात् । ननु तद्-
 दुःखप्रागभावोऽपि कायव्यूहदशायां दुःखं जनयतीति चेन्न । तद्धेतुब्रह्म-
 हत्यादेरभावात् । ननु पापान्तरमासाद्य दुःखं जनयतीति चेन्न । पटप्राग-
 भावस्य दण्डादिनेव ज्योतिष्टोमजन्यस्वर्गप्रागभावस्याश्वमेधापूर्वेण सह
 प्रातियोग्यजनकत्ववत् ब्रह्महत्याजन्यनिरतिशयदुःखप्रतियोगिकप्राग-
 भावस्य क्षुद्रतरपापेन प्रतियोगिजनकत्वानुपपत्तेः । नचात्मान्तरे ब्रह्मह-
 त्यामासाद्य दुःखं जनयतीति वाच्यम् । प्रागभावस्य स्वसमानाधिकरण-
 प्रतियोगिजनकत्वात् । न च प्रतियोग्युत्पत्तिं विना प्रागभावनाशः ।
 यदि च क्वचित् दैवात् प्रागभावो नास्ति । तत्रापि तत्संशयान्न
 ब्रह्मायाससाध्ययोगादिप्रवृत्तिः स्यात् अन्यस्मिन्मते तु नायं दोषः ।
 प्रागभावाभावात् । प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि संशयात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

प्रागभावसत्त्वे त्वदभिमतदुःखध्वंसाभावात् । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वन पुनरावृत्तिप्रसङ्गाच्च नायं मोक्षः साधुः ।

एतेन स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालोनो दुःखध्वंसो मोक्ष इति निरस्तं प्रागभावसत्त्वेऽग्रे दुःखोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च यदैवं भूतो ध्वंसस्तदा स मोक्ष इति वाच्यम् । मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । सुषुप्त्यादावतिव्याप्तेश्च जीवन्मुक्तावव्याप्तिः । न च सा मुक्तिरेव न भवतीति वाच्यम् । तत्रापि मुक्तिव्यपदेशानुभवयोः सत्त्वात् ।

केचित् दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति श्रुतिबलात् दुःखात्यन्ताभावो मोक्ष इति वदन्ति । तदसत् । स्वात्मनि दुःखात्यन्ताभावानुपपत्तेः परकीयदुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्वे संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गः ।

ननु दुःखात्यन्ताभावानामप्यन्यत्र विद्यमानानां स्वीयनिखिलदुःखध्वसे सति स्वस्मिन् सम्बन्धो भवति स एव मोक्ष इति चेन्न तद् ध्वंसाश्रये तदत्यन्ताभावसंबन्धानुपपत्तेः । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिप्राक्प्रध्वसाभावासमानदेशत्वनियमात् प्रलयेपि मुक्तिप्रसङ्गाच्च । अत्यन्ताभावस्य नित्यसिद्धतया ज्ञानधैर्यार्थापाताच्च । श्रुतिः स्वात्मनो वस्तुतो दुःखसंसर्गं निषेधति किंच दुःखाभावलक्षणमोक्षस्य सुखरहिततया तुल्याययद्यत्वेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गः ।

ननु सुखमपि दुःखानुपक्तत्वाद्भेदमेव अतः कथं सुखस्य पुरुषार्थत्वमिति चेन्न । हेयत्वे सुखत्वविरोधात् उपादेयस्यैव सुखत्वात् । ननु योगप्रभावात् कायव्यूहनिर्माणेन जीवन्मुक्तिदशायां सकलसुखानुभवोस्तीति चेन्न । एवमेव वेदेहमुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । न च जीवन्मुक्तस्यापि सकलसुखोपभोगः संभवति । योगिनामेव मुक्तिरिति नियमाभावात् । “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव

तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामि"ति मुक्त्यविशेषश्रुतेः । एतस्यामवस्थायां कैवल्यमीश्वरस्यानीश्वरस्य वेति पातञ्जलवचनाच्च । प्रतिनियतदेशकालफलानां कर्मणां योगिभिरपि युगपद् भोक्तुंमशक्यत्वाच्च । अन्यथा चोदनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

ननु नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादिस्मृत्या कर्मणां भोगादेव क्षयो भवति भोगश्च न क्रमेण संभवतीति युगपत् वक्तव्य इति चेन्न । तद्वचनस्याकृतप्रायश्चित्तकर्मविषयत्ववत् प्रारब्ध-कर्मविषयत्वात् । अन्यथा प्रायश्चित्तवैफल्यप्रसङ्गात् ।

नन्वकृतप्रायश्चित्तानामेव तथेति चेत्तर्हि सर्वकर्मणां भोगनियमाभावे सिद्धे प्रायश्चित्तादिवात्मज्ञानादपि आरब्धेतरकर्मणां निवृत्त्युपपत्तेः क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतेः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति-स्मृतेश्च प्रारब्धस्य च ज्ञानोपजीव्यस्य तन्निवर्त्यत्वानुपपत्तेः । किं च ज्ञायमानमेव पुरुषार्थो वक्तव्यः न त्वज्ञायमानं भूनिहितनिध्यादेः पुरुषार्थत्वादर्शनात् । न च दुःखनिवृत्तिः केन चित् ज्ञातुं शङ्क्यते । मोक्षदशायां ज्ञानाभावात् अन्यथा ज्ञानवैफल्यापत्तेश्च ।

ननु भोगजन्यकर्मनाशे ज्ञानमपि हेतुरिति चेन्न । अन्यतः क्लृप्तादेव तदुपपत्तेः । ज्ञानस्य चान्यथासिद्धत्वाच्च । न च कर्म-प्रागभावासहकृतकर्मध्वंसं प्रति ज्ञानमपि हेतुरिति वाच्यम् । ज्ञानं विनापि प्रागभावलयसंभवेन तद्विशिष्टस्यापि तस्य नोलघटवत् प्रकारान्तरेण सिद्धत्वात् ।

ननु न सर्वदा ज्ञायमानत्वं पुरुषार्थत्वे प्रयोजकमहिकण्टकादि-दुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । सर्वदा तद्ज्ञानाभावात् । किं तु ज्ञायमानत्वमात्रं तच्च प्रकृतेऽपि संभवति । विनश्यदवस्थशरीरोत्पन्न-

ज्ञानेन योगजधर्मप्रभावेन वर्त्तमानागतदुःखनिवृत्तेरपि ज्ञायमानत्व-
संभवादितिचेद्भवेदेवं यदि योगिनामेव मुक्तिरिति नियमः । न
त्वेतदस्ति । अयोगिनां मुक्तौ कथमनागतदुःखनिवृत्तिज्ञानं भवेत् ।
योगिनो वा आगामिन्या मुक्तेर्वर्त्तमानत्वेनानुभवायोगात् । आगा-
मित्वेन तदनुभवस्यापुरुषार्थत्वाच्च । ननु न दुःखाभावज्ञानं पुरुषार्थ-
तोपयोगि किन्तु विविक्षतदुःखाभावत्वं तस्यैव प्रार्थ्यमानत्वात् ।
ननु च भूनिखातनिध्यादेः पुरुषार्थत्वस्याज्ञानदशायामदर्शनात् ।
ज्ञानदशायां च तद्दर्शनात् ज्ञानमपि पुरुषार्थ इति चेन्न । धनं हि न
स्वतः पुरुषार्थः किन्तु सुखसाधनत्वेन तत्साधनत्वं च तस्य भक्षणादि-
द्वारा ज्ञानेन वेति निखातधनस्य भक्षणादिद्वाराभावात् तज्ज्ञानमेव
सुखसाधनमिति ज्ञानमन्यथासिद्धम् ।

ननु सुखानुभवदशायां व्यासङ्गादिकं न सहत इति सुखानु-
भवोऽपेक्ष्यत इति चेन्न । तस्य सुखविच्छेदहेतुत्वेन तद्द्वयोपपत्तेरिति
चेदुच्यते । अस्ति हि सुप्तस्य पुरुषस्य प्रबोधके प्रद्वेषः स पुरुषार्थ-
विच्छेदनिमित्त इति वक्तव्यः अन्यस्यानिष्टस्य तेनाकृतत्वात् । न
चोत्थानमेवानिष्टं तस्यापि हि तत्साधनत्वात् । अत एवोत्थानस्या-
नुष्ठानादिद्वाराप्रवलसुखसाधनत्वाभिमानिनः कस्य चिदुत्थापका-
भिनन्दनं दृश्यते । स च स्वापे विच्छिद्यमानः पुरुषार्थः सुखदुःखाभावो
वोभयथाप्यात्मस्वरूप एवान्यस्य तदाभावात् । तयोश्चात्मस्वरूप-
योरविच्छेद इति न पुरुषार्थविच्छेदः स्यात् तथा चाविद्यावृत्त्यधीन-
तद्विकल्पानुभवविच्छेदनिमित्त एव प्रद्वेष इति सुखदुःखानुभवयोरपि
पुरुषार्थताप्रयोजकत्वं वक्तव्यम् । अत एव सुखस्यावश्यवेद्यत्वकल्प-
नमर्थवत् दुःखस्याप्यनित्यत्वसिद्धये तत्कल्पनम् । किं च दुःखाभाव-
स्यैव पुरुषार्थत्वे तदत्यन्ताभावः किमिति तथा न भवेत् प्रत्युत
कैमुतिकन्यायेन परमपुरुषार्थः स्यात् । एवं च परमेश्वरोपि नित्यतप्तः
स्यात् । तथा च तज्ज्ञानस्यैवापुरुषार्थत्वे घटादिरपि नित्यतप्तः स्यात् ।

ननु प्रतियोगिदुःखसमानाधिकरणदुःखाभावत्वप्रयोजकमिति चेत् । हन्तैवं दुःखमपि पुरुषार्थः तदुपलक्षितस्य तत्त्वेऽन्ताभावेपि तथात्वापत्तिः । ननु जन्यदुःखाभावः पुरुषार्थ इति चेत् तर्किक तज्जन्यत्वमपि पुरुषार्थतायां प्रयोजकं तस्य सुखदुःखाभावतत्साधनान्यतमत्वाभावात् प्रागभावस्य तदभावाच्च । तस्मात् दुःखध्वंसादिप्रार्थना तस्यापरोक्षज्ञानविषयत्वनिश्चयादिति तस्यापि पुरुषार्थतेति । किं च ज्ञायमानावस्थायामेव सुखं दुःखाभावो वा पुरुषार्थो भवति । कण्टकादिजन्यदुःखध्वंसोपि ज्ञानदशायामेव पुरुषार्थः । तथा च दुःखाभावलक्षणस्य मोक्षस्य सर्वदा ज्ञानासंभवात् अपुरुषार्थतैव अतो न तदर्थं सुमुश्रुप्रवृत्तिर्भवेत् सुखरूपत्वे तु मोक्षस्य तस्य ज्ञानाभिन्नत्वादस्ति सदा प्रकाशः । किं च सुखमेव सर्वत्र पुरुषार्थो न दुःखाभावः ।

ननु वैपरीत्यं किञ्च स्यादिति चेत्तर्हि सुखस्य कुत्रोपयोगः दुःखविनाश इति चेत् दुःखस्य त्रिक्षणावस्थायितया स्वयमेव नाशसंभवात् दुःखधारायां तथैव दर्शनात्तर्हि तद्द्वारा निवृत्तावेवोपयोग इति चेन्न । तत्सामाग्रीविनाशादेव तदुपपत्तेः । तस्यां सत्यां सुखस्याप्यनुत्पादात् सुखं शयानस्य स्रक्चन्दनवनिताद्युपवृंहितस्याकस्मादेवपुत्राङ्गसंश्लेषेण कृतार्थोहमिति बुद्धिदर्शनाच्च न दुःखाभावे सुखस्योपयोगः नापि दुःखाभावाभिव्यक्तावुपयोगः । धर्मिप्रतियोगिज्ञानस्यैव तदभिव्यञ्जकत्वात् दुःखाभावस्य तु सति दुःखे जाग्रदादौ स्वरूपसुखानुभवादर्शनात् सति तु तस्मिन् स्वापे तदनुभवदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकाभावत्वेन सुखाभिव्यञ्जकतयाऽन्यथासिद्धत्वमस्त्येव आनन्दस्य चात्मरूपत्वं प्रत्यक्षलिङ्गवचनानीत्यत्र निर्णीतमतः सुखमेव पुरुषार्थः ।

ननु स्वसंभवेतसुखमेव पुरुषार्थो न सुखमात्रं पुरुषान्तरसुखे तत्त्वादर्शनात् सुखं मे स्यादितिप्रार्थनादर्शनाच्च अतः कथं स्वरूप-

सुखस्य पुरुषार्थत्वमिति चेन्न । लाघवात् स्वसुखस्यैव पुरुषार्थत्वात्
समवायस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावेनापुरुषार्थत्वात् ।
अप्रार्थ्यमानत्वाच्च । स्वसुखमिति च स्वसम्बन्धिसुखमुच्यते ।
सम्बन्धश्चाभेद एवेति न समवायावकाशः । न चाभेदसुखं मे
स्यादिति प्रार्थनानुपपत्तिः । तस्याः सुखामिव्याजकान्तकरणवृत्ति-
विशेषविषयत्वात् । अभिव्यक्तस्यैव सुखस्य पुरुषार्थत्वेन तदभिव्य-
जकोपाधेरपि प्रार्थनाविषयत्वोपपत्तेः । किं च सुखं मे स्यादिति
प्रार्थनापि सुखमेव विषयीकरोति न तु भेदं सम्बन्धं वा तयोः पु-
रुषार्थत्वात् । तर्हि परकीयसुखेऽपि प्रार्थना स्यादिति चेत् किं परस्य
सुखं स्यादिति प्रार्थना भवेदिति ब्रूषे किं वा परकीयमपि सुखमस्य
पुरुषार्थः स्यादिति । नाद्यः महतां तथैव दर्शनात् । न द्वितीयः । स्वेना-
परोक्षतयानुभवितुं शक्यस्यैव सुखस्य स्वात्मानं प्रति पुरुषार्थत्वात् ।
परकीयसुखस्य चातथात्वात् । दुःखाभावः पुरुषार्थ इति वदताप्ये-
वमेव वक्तव्यत्वात् । दुःखाभावस्य च परात्मव्यावृत्तसम्बन्धस्यै-
तस्मिन्नभावात् स्वरूपविशेषाभावात् । तथा च सुखप्रार्थनाया अप-
रोक्षानुभवयोग्यसुखविषयत्वात् मे इतिषष्ठ्यर्थानुभवस्य ममात्मेत्या-
दिवदौपचारिकत्वात् स्वरूपसुखस्य च ज्ञानाभिन्नस्यापरोक्षतयानु-
भवितुं शक्यत्वात् । विवेकिनां परमानन्दो भूयासमिति प्रार्थना-
दर्शनाच्च । स्वरूपसुखस्य पुरुषार्थत्वे न कदाचिदनुपपत्तिः ।

एतेन दुःखप्रागभावपरिपालनं मोक्ष प्रकृतिपुरुषविवेकग्रहात्
चिदात्मनो विविक्ततयाऽवस्थानं मुक्तिरिति च प्रत्युक्तं सुखस्यैव
पुरुषार्थत्वात् ।

सुखामिव्यक्तिर्मोक्ष इति तु मतं यद्यनभिव्यक्तिभ्रान्ति-
ध्वसपरं तदास्मदिष्टमेव यद्यभिव्यक्तिर्नाम प्रागसन् उत्पत्तिरित्येवं
परं तदा मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः जन्यत्वात् । शरीरं विना तदुत्प-

त्ययोगाच्चं तस्मात् दुःखनिवृत्त्युपप्लुतज्ञानोपरमादेरपुरुषार्थत्वेनात्म-
ज्ञानफलत्वानुपपत्तेः । अविद्यानिवृत्तेश्च पुरुषार्थत्वसंभवात् लोका-
नुरोधेनाज्ञाननिवृत्तिरेवात्मविद्याफलं तत्र च न सहकार्यपेक्षेति ॥ ६ ॥

ननुदूगीथवाग्धेन्वादिविद्याया अविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेण साध्य-
फलकत्ववदात्मविद्याया अपि वैदिकविद्यात्वात् अविद्यानिवृत्ति-
व्यतिरेकेण फलवत्त्वमस्त्विति चेन्न बेलक्षण्यादित्याह —

ब्रह्मज्ञानं प्रमाणं भवति दृढमिदं नात्र कश्चिद्विवादो
ब्रह्मात्मा चैकरूपो न च बहुरसकस्तत्परत्वाच्छ्रुतीनाम् ।
एवं सत्यद्वयात्मप्रामितिफलमिह द्वैतमूलापनुत्ति-
र्न ह्यज्ञानापनुत्तेरधिकमपि फलं किञ्चिदस्ति प्रमाणात् ॥७॥

ब्रह्मज्ञानमिति । दृढं निःसन्दिग्धं तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—मात्रेति ।
अत्र ब्रह्मज्ञानं प्रमाणमित्यत्र ब्रह्मविद्या हि निर्दुष्टतत्त्वमादिवेद-
वाक्यजन्यत्वात् यथाभूतार्थवस्तुविषयत्वाच्च प्रमाणं वाग्धे-
न्वादि विद्या तु नैवमारोपितवस्तुविषयत्वेनायथार्थत्वादित्यर्थः
ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य संपदादिपरत्वात् तज्जन्यं ज्ञानम-
यथाभूतमेव विचित्रगुणस्य परमेश्वरस्य तद्विरुद्धस्य जीवस्य चैक्या-
नुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मात्मेति । एकरूपः चैतन्यानन्दैकरसः न तु
बहुरसको न यस्तुतो विचित्रगुणः तत्र हेतुः—तत्परत्वाच्छ्रुतीनामिति ।
सकलवेदान्तानामुपक्रमादिभिश्चैतन्यैकरसब्रह्मपरत्वावगमादित्यर्थः ।
तथा चारोपितगुणस्य वास्तवैक्यविरोधित्वाभावाच्च संपदादि-
परत्वमतस्तज्जन्यज्ञानं प्रमाणमेवेति भावः । ततश्च प्रत्यक्षादिवत्
प्रमाणत्वादविद्यानिवृत्तिमात्रफलकत्वमेव वक्तुं युक्तम् । अन्यथा
प्रमाणत्वव्याघातात् । वाग्धेन्वादिविद्यानां तु पुरुषेच्छाधीनत्वेन च

मानसक्रियारूपत्वेन चोदनाप्रमाणकत्वात् । अविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेण साध्यफलकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—एवं सतीति । ब्रह्मज्ञानस्यैकरसब्रह्मविषयतया प्रमाणत्वे सतीत्यर्थः । द्वैतमूलापनुक्तिः—सकलानर्थनिदानाज्ञाननिवृत्तिः । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति । प्रमाणस्याभिव्यञ्जकत्वस्वभावादज्ञाननिवृत्तिरेवाभिव्यक्तिस्तत्फलम् । अन्यथा प्रमाणत्वव्याघातादित्यर्थः । प्रमाणत्वादेव ब्रह्मज्ञानस्य न कर्मादिसहकार्यपेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

किं च किञ्चिष्कामतयानुष्ठितं कर्म ज्ञानस्य सहकारि उत फलकामनयानुष्ठितम्, नाद्यः तेषां विविदिषायां विनियुक्तत्वेन ज्ञानात् पूर्वमेव त्यक्तत्वात्, द्वितीयस्तु दूरनिरस्तः अन्याथमनुष्ठितस्यान्यसाधनत्वानुपपत्त्या ज्ञानस्य तदपेक्षानुपपत्तेरित्याह—

निरभिसन्धिसमर्पितमच्युते

विहितमिष्टफलादपि निर्गतम् ।

यदपि कर्म तदप्यवधीरितं

यदि धिया न तथा परमर्थ्यते ॥ ८ ॥

निरभिसन्धीति । फलाभिसन्धिशून्यं यथा भवति तथा अच्युते समर्पितं परमेश्वरार्पणबुद्धानुष्ठितमित्यर्थः । अत एवेष्टफलात् स्वर्गादेरपि निर्गतं स्वर्गादिफलशून्यमित्यर्थः । अवधीरितं त्यक्तं तथा धिया परमात्मधिया अपरं स्वविध्युद्देशे फलान्तरसाधनत्वेनावगतं तत्कामनयानुष्ठितं च ज्योतिष्टोमादिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति श्रुत्या निरभिसन्ध्यनुष्ठितकर्मणां ज्ञानसहायेन मोक्षहेतुत्वश्रवणात् कथं कर्मणां ज्ञानसहकारित्वनिरास इति समुच्चयवादिनो मतं दूषयति—

समविषयसमुच्चयो न युक्तो

न हि जगदस्ति धियः प्रसूतिकाले ।

क नु बत विहितक्रियासमूहः

कथमिव तत्र समुच्चयोपपत्तिः ॥ ६ ॥

समेति । किं ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन मोक्षहेतुत्वं किं वा कर्मप्राधान्येन अथवा ज्ञानप्राधान्येन न सर्वथापीत्याह—समविषयसमुच्चयो न युक्त इति । कुत इति चेत् किं ज्ञानकालानुष्ठितैः कर्मभिर्ज्ञानस्य समुच्चयः किं वा ज्ञानात्पूर्वमनुष्ठितैः । अन्त्येपि किं कर्म साक्षान्मोक्षं जनयति, उतापूर्वद्वारा, नाद्यः—ज्ञानकालानवस्थायिनस्तथात्वानुपपत्तेः, न द्वितीयः अपूर्वफलस्य कालनियमे प्रमाणाभावेन मोक्षस्य नियमेन विद्यासमानकालीनतावेदकश्रुतिविरोधादित्यभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति । नहीति । जगदिति । पशुव्रीहिपुरोडाशादिकर्मसाधनं विवक्ष्यते ब्रह्मात्मसाक्षात्कारकाले ऽविद्याया निवृत्तत्वेन तत्कार्यव्रीहिपुरोडाशायभावात् कर्म न संभवति । तत्रैवं सति कथं समुच्चयोपपत्तिः न कथमपीत्यर्थः । श्रुतिश्चाविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति वाक्यशेषे ऽविद्याशब्दवाच्यकर्मणो मृत्युतरणलक्षणबुद्धिशुद्धिमेव फलत्वेन प्रतिपादयति न तु समुच्चयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

किं च ज्ञानोद्देशेन कर्मत्यागविधानादपि न कर्मणां ज्ञानेन समुच्चयसम्भवः, अन्यथा ज्ञानोद्देशेन विविदिषासंन्यासविधानानुपपत्तेः, विविदिषायाः पूर्वमनुष्ठितस्य विविदिषार्थत्वात् तदनन्तरं च कर्मसाधनपुत्रभार्यादेरभावेन कर्मासंभवादित्यभिप्रेत्याह—

अपि च परमहंसस्त्यक्तसर्वेषणः स-

न्ननुभवफलविद्यां साधनैर्यद्यवाप ।

कथमिव पुनरत्र प्राप्तिरस्ति क्रियाया

भवतु तदपवर्गो विशयैवैकयाऽस्य ॥ १० ॥

अपि चेति । त्यक्तसर्वेपणः त्यक्तपुत्रवित्तलोकैपणः तत्साध्य-
बहिरङ्गकर्मत्यागवानित्यर्थः । अनुभवफलविद्यामवगतिपर्यन्तज्ञान-
मित्यर्थः । साधनैः श्रवणाद्यन्तरङ्गसाधनैः पुनः परमहंससन्यासा-
नन्तरमस्याधिकारिणः । फलितमाह—भवत्विति । कर्मप्राप्त्यभावस्त-
च्छब्दार्थः । अस्याधिकारिणः ॥ १० ॥

ननु ज्ञानस्यापि पुरुषार्थहेतुत्वमसिद्धं मानाभावात् । न च
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इत्यदिना ज्ञानस्य फलहेतुत्वश्रव-
णान्न प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्मा-
ङ्गत्वेनाङ्गफलश्रुतेः पर्णताफलवचनवदर्थवादत्वात् । न च तस्य
कर्माङ्गत्वग्राहकाभावः मन्त्रार्थवादसिद्धपारलौकिकफलार्थकर्मविधि-
सामर्थ्याख्यलिङ्गस्यैव तद्ग्राहकत्वात् । तथा चात्मज्ञानस्य कर्माङ्ग-
त्वात् कर्मणां च पुरुषार्थसाधनत्वस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात् कर्मैवापव-
र्गपुरुषार्थसाधनं न ज्ञानमित्याशङ्क्याह—

यस्य प्रयोगविधिरस्तिपरिग्रहीता

द्वारैदमर्थविनिवेदकमस्य सर्वम् ।

श्रुत्यादिमानमिह नास्ति तदात्मबुद्धौ

तस्मादियं भवतु नः पुरुषार्थभूता ॥ ११ ॥

यस्येति । यस्यावहननप्रोक्षणादेः प्रयोगविधिरिति ग्राहकावस्थः
प्रधानविधिरेवाभिधीयते । तस्यैव स्वशेषत्वेन स्वसन्निधिपाठे त-
त्पदार्थग्राहकत्वात् परिग्रहीता मत्प्रकरणपठिताः सर्वेपि मदर्थे इति

स्वशेषत्वेन, ग्राहकः द्वारैदमर्थ्यविनिवेदकं नियोगशेषितायां द्वार-
स्यैदमर्थ्यस्य ब्रीह्यादिशेषत्वस्य विनिवेदकं बोधकं श्रुत्यादीत्यादिना
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या गृह्यन्ते । यस्य परिग्रहीता प्रयोग-
विधिरस्ति । अस्य श्रुत्यादि मानं सर्वं द्वारैदमर्थ्यविनिवेदकमिति
सम्बन्धः । तच्छ्रुत्यादिमानमिहात्मबुद्ध्यावसङ्गात्मज्ञान इत्यर्थः ।
इदमत्राकृतम् । किं देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रं कर्माङ्गमुच्यते । उताशनाया-
द्यतीतात्मज्ञानम् । न द्वितीयः । तस्य कर्माङ्गत्वग्राहिश्रुत्यादिमानाभा-
वादर्थविरोधाच्च । नाद्यः । तस्यापि तद्ग्राहिप्रमाणाभावात् । ननु कर्म-
विधिसामर्थ्याख्यं लिङ्गं प्रमाणमस्तीति चेन्न । केवलविधेः व्यतिरिक्ता-
त्मज्ञानं विना अनुपपत्त्यभावात् । देहात्मवादेऽपि कथं चिद्विधिसंभ-
वात् । किंच श्रुत्यादयो हि प्रोक्षणादीनां सामान्यतो ग्राहकेण
स्वीयत्वेन ग्रहणे सत्यपूर्वेण प्रयोजनप्रयोजनभावेनान्विताभिधाने
सति कथं तच्छेषभावं भजेरन्नित्याकाङ्क्षायां ब्रीहिपुरोडाशद्वारेति-
द्वारैदमर्थ्यमात्रमावेदयति ग्राहकश्च नियोगः स्वसन्निधिपठितमेव
स्वीयत्वेन गृह्णातीत्युत्सर्गः । कचित्पुनः परमयीत्वादौ प्रकरणपाठा-
भावेऽपि क्रत्वव्यभिचारिजुह्वसम्बन्धात् ग्राहकेण ग्रहणं न चात्र प्रकर-
णैक्यमस्ति कंचित् क्रतुमारभ्यात्मज्ञानस्यानाम्नात् नाप्यव्यभि-
चारितक्रतुसम्बन्धः कर्त्रात्मज्ञानस्य लौकिकवैदिकक्रियासाधारण-
त्वात् तस्माद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रस्यापि ग्राहकग्रहणाभावात्
लिङ्गादेरप्यभावात् न कर्माङ्गत्वं किन्तूपकारकत्वमेव धनार्जनदिवत्
ततश्च फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावात् कर्मणां च पुरुषार्थसाधनत्वस्य
निरस्तत्वात् विद्यैव केवलाऽविद्यानिवृत्तिलक्षणपरमपुरुषार्थ-
साधनमिति ॥ ११ ॥

ननु ज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तिः सती असत्युभयात्मिकोभयविल-
क्षणा वा । आद्ये तस्या आत्मनोऽन्यत्वे द्वैतापत्तिः, अनन्यत्वे च

नित्यसिद्धत्वात् ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः, द्वितीये नरविषाणादिवज्जन्यत्वानुपपत्तिः अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गश्च, तृतीये विरोधः पक्षद्वयोक्तदोषप्राप्तिश्च, चतुर्थेऽनिर्वचनीयस्याविद्यात्मकत्वेन तदनिवृत्तिरेव प्राप्ता प्रतियोगितदभावयोरेकरूपत्वासंभवात् न घटाभावो घटो भवतीति चेन्न-पञ्चमप्रकारत्वाभ्युपमादिति मतान्तरमनुसृत्य परिहरति—

सदसत्सदसद्विकल्पित-

प्रतिपक्षैकवपुर्निवर्त्तनम् ।

तमसोऽभ्युपगम्यतेऽन्यथा-

नुपपत्त्यापतनैकहेतुनः ॥ १२ ॥

सदसदिति । सच्च असच्च सदसच्च विकल्पितमारोपितम् अनिर्वचयञ्च सदसत्सदसद्विकल्पितानि तत्प्रतिपक्षं तद्विलक्षणमेकं वपुःस्वरूपं यस्य तत्तथा निवर्त्तनं निवृत्तिः तमसो निवर्त्तनमिति सम्बन्धः अविद्यानिवृत्तेरुपन्यस्तपक्षचतुष्टयविलक्षणरूपपञ्चमप्रकारत्वेऽर्थापत्तिरेव प्रमाणमित्याह— अन्यथानुपपत्त्येति । अन्यथानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वं विना अनुपपत्तेरापतनं प्राप्तिरेक एव हेतुः । तस्मात् सदादिप्रकारेषु दोषस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्मिन्नपि पक्षे दोषः समान इति चेत् किं पञ्चचतुष्टयोक्तदोषान्यतमस्यापत्तिरिति दोषसाम्यं किं वा पञ्चमप्रकारत्वस्यात्यन्ताप्रसिद्धिरेव दोष इति नाद्य इत्याह—

सदसत्सदसद्विकल्पित-

प्रतिबद्धा न भवन्ति वर्णिते ।

परमात्मतमोनिवर्तनेऽ-

नुपपत्तिप्रतिभासवृत्तयः ॥ १३ ॥

सदसत्सदसद्विकल्पितप्रतिबद्धा इति । सत् असत् सदसत् अनिर्वचनीय-
पक्षसम्बन्धिन्य इत्यर्थः । इदं चानुपपत्तीत्यत्र सम्बध्यते । अनुपपत्ति-
प्रतिभासरूपा वृत्तयः अनुपपत्तिप्रतिभासा इत्यर्थः । वर्णिते पञ्चमप्र-
कारत्वेनोपवर्णिते । न द्वितीयः लोकेऽत्यन्ताप्रसिद्धस्याप्यनुपपत्त्या
अपूर्ववत्कल्प्यत्वसंभवात् । दृष्टपक्षचतुष्टयविलक्षणत्वमात्ररूपत्वाच्च ।
पञ्चमप्रकारत्वस्य न किञ्चिद् दूषणमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमविद्यानिवृत्तेः सदादिप्रकारापेक्षया पञ्चमप्रकारत्वमुक्तवा
भेदाभेदादिविकल्पप्रकारेणाप्युक्तरीत्या पञ्चमप्रकारत्वमित्याह —

चित्तिभेदमभेदमेव वा

द्वयरूपत्वमथो मृषात्मताम् ।

परिहृत्य तमो निवर्तनं

प्रथयन्ते खलु मुक्तिकोविदाः ॥ १४ ॥

चित्तीति । चैतन्ये द्वयरूपत्वं भिन्नाभिन्नरूपत्वं मृषात्मतां भिन्ना-
भिन्नविलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्व मुक्तिकोविदाः इष्टिसिद्धिकारादयः
पूर्वाचार्याः ॥ १४ ॥

अस्मिन्पक्षेऽविद्यानिवृत्तेः सत्त्वाभावेन कथंचित्पुरुषार्थत्वमुप-
पादनीयम् । अनिर्वचनोयत्वस्याप्यभावेन कथंचिद्वितीयत्वव्याकोपः
परिहरणोयः तत्र प्रमाणाभावश्च । न चान्यथानुपपत्तिः प्रमाणं तस्याः
सत्त्वेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । न च द्वैतापत्तिः । तस्या आत्माभिन्नत्वात् ।
नचैवं सति नित्यसिद्धत्वेन साध्यत्वाभावाज्ज्ञानवैयर्थ्यमिति

वाच्यम् । ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तिरूपात्मस्फुरणं तदभावे तदस्फुरण-
मित्येतावतैवोपचारात् साध्यत्वोक्तोरित्येतत्सर्वं मनसि निधाय
स्वाभिमतं पक्षमाह—

अथवा चित्तिरेव केवला

वचनोत्पादितबुद्धिषर्त्मना ।

परमात्मतमोनिवृत्तिगी-

र्विषयत्वं समुपैत्युपाधिना ॥ १५ ॥

अथवेति । न च कथं केवलस्यात्मनो ऽविद्यानिवृत्तिपदवाच्यत्व
मिति शङ्क्यम् स्वतोऽसंभवेपि वृत्त्युपाधिद्वारा तत्संभवोपपत्तेरित्याह-
वचनेति । इदं चोपाधिनेति सम्बध्यते । वर्त्मपदं वृत्तिपरं तत्त्वमादि-
वाक्यजन्यान्तःकरणवृत्तिलक्षणेनोपाधिनेत्यर्थः । आत्मैवाविद्यानि-
वृत्तिः स एवाखण्डाकारवृत्तिलक्षणं तदस्थं प्रवृत्तिनिमित्तमासाद्या-
विद्यानिवृत्तिपदवाच्यत्वमुपैतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वज्ञाननिवृत्तिमात्रस्य चैतन्यात्ममात्रत्वमनुपपन्नं शुक्तिकाग-
ताज्ञाननिवृत्तेस्तदभावात् न हि शुक्तिकायां चैतन्यमस्ति । अतः
सर्वत्रानुगतं चैतन्यादन्यदेवाज्ञाननिवृत्तिपदवाच्यमङ्गीकर्तव्यमित्या-
शङ्क्य शुक्तिकादेरपि चैतन्यविवर्त्तत्वेन तत्रापि चैतन्यस्य सत्त्वाद-
ज्ञानस्य च शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्य एव विद्यमानत्वात् शुक्तिकाकारान्तः
करणवृत्त्युपाधिना तदस्थभूतेन प्रवृत्तिनिमित्तेन तद्गतचैतन्यमेव तत्रा-
प्यज्ञाननिवृत्तिपदवाच्यमिति न काचिदनुपपत्तिरित्याह—

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना

प्रत्यगात्मचित्तिरेव केवला ।

शुक्तिकागततमोनिवृत्तिरि-

त्युच्यते दृतिहरिः पशुर्यथा ॥ १६ ॥

शुक्तिकेति । चक्षुरादिजन्यशुक्तिकात्वगोचरान्तःकरणवृत्तिलक्षणात्
तदस्थप्रवृत्तिनिमित्तादित्यर्थः । तदस्थं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय शब्द-
वाच्यत्वे दृष्टान्तमाह—दृतीति । यथाश्वादिः पशुः पशुत्वलक्षणतदस्थ-
प्रवृत्तिनिमित्तेन दृतिहरिरित्युच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

दृष्टान्तं स्पष्टयति—

वाचको हरणकर्तुरिष्यते

शब्द एष हि दृतेर्मनीषिभिः ।

केवलं तु पशुता निमित्ततां

वाह्यतः स्थितवती ब्रजेदियम् ॥ १७ ॥

वाचक इति । दृतेर्हरणकर्तुरिति सम्बन्धः । एष शब्दः दृतिहरिशब्दः
मनीषिभिः पाणिन्यादिभिः इयं पशुतेति सम्बन्धः निमित्ततां प्रवृत्ति-
निमित्तातां वाह्यतः स्थितवती वाच्यमननुप्रविष्टैव सतीत्यर्थः ।
दृतिहरणकर्तृत्वं हि दृतिहरिशब्दवाच्यं हरतेर्दतिनाथयोः पशाविति
सूत्रेण दृतिशब्दे उपपदे हरतेर्धातोः कर्तरीन्प्रत्ययविधानात् तत्र च
मनुष्यादौ तत्प्रयोगो गाभूदिति पशाविति स्मरणात् पशुत्वेन प्रवृत्ति-
निमित्तेन नियम्यमानं तत्पशावेव वर्तते । निमित्तभूतं पशुत्वं च
वाच्याद्वहिरेव तिष्ठति न तु वाच्यकोटौ प्रविशति तस्य पशुपदसि-
द्धत्वादिति यथाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

एवमेव तु तमोनिवृत्तिर्गीः

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना ।

बाह्यतः स्थितवतैव हेतुना

प्रत्यागात्मचिति वर्त्ततेऽञ्जसा ॥ १८ ॥

एवमेवेति । हेतुना प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रत्यागात्मचितिशुक्तिका-
वच्छिन्नचैतन्ये विषय इत्यर्थः । तथा च लोकेष्यज्ञाननिवृत्तेश्चैतन्य-
मात्रत्वादज्ञाननिवृत्तिमात्रस्य चैतन्यात्मत्वेः न किञ्चिदनिष्टमिति
भावः ॥ १८ ॥

ननु चैतन्यात्ममात्रस्याविद्यानिवृत्तित्वे संसारदशायामपि
तस्मिन् तत्प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य प्रयोगस्य प्रवृत्तिनिमित्तसमान-
कालीनत्वात् तस्य च वाक्योत्थबुद्धिवृत्तिरूपस्येदानीमभावात् न
तस्मिन् तत्प्रयोग इत्येतत् सदृष्टान्तमाह—

उत्पन्नशुक्तिमतिरात्मचितिर्यथैव

शुक्तेस्तमोहतिरिति प्रतिपन्नमेवम् ।

आत्माऽपि जातनिजबुद्धिरबोधहानि-

रुच्येत केवलचिदेकरसो न पूर्वम् ॥ १९ ॥

उत्पन्नेति । उत्पन्ना शुक्तिमतिः शुक्तिवगोचरा मतिर्यस्याः सा
तथोक्ता आत्मचितिः शुक्त्यवच्छिन्नात्मचितिः जातनिजबुद्धिः वाक्या-
ज्जाता निजाकारा बुद्धिवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः यथा शुक्त्यवच्छिन्नं
चैतन्यं शुक्त्यज्ञाननिवृत्त्यभिन्नमपि शुक्त्याकारवृत्तौ सत्यामेव शुक्त्यज्ञा-
ननाशपदवाच्यं न तु तत्पूर्वं तथा च चिदेकरस आत्माप्यखण्डाकार-
बुद्धिवृत्तौ सत्यामेवाज्ञाननिवृत्तिपदवाच्यः न तु तत्पूर्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु लोके वा कथं वाच्ये सति तत्पदप्रयोगाभाव इत्याशङ्क्य
वाच्ये सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तत्प्रयोगाभावे दृष्टान्तमाह—

दृतिहरणकरत्वं पुंसि चान्यत्र चेदं

दृतिहरिरिति लोके नोच्यते वर्तमानम् ।

अनधिकविकलं सत्कथ्यते तत्पशुस्थं

दृतिहरिरिति शिष्टैर्बाह्यहेतोः पशुत्वात् ॥ २० ॥

दृतिहरणकरत्वमिति । दृतिहरणकर्तृत्वमन्यत्र मूपिकादौ पुंसि वा
अन्यत्र वा वर्तमानमिदं दृतिहरणकरत्वं दृतिहरिरिति नोच्यत इति
सम्बन्धः । पुरुषादौ विद्यमानं दृतिहर्तृत्वं दृतिहरिशब्दवाच्यं न
भवति प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यर्थः । तर्हि कुत्र विद्यमानं तद्वाच्य-
मित्याकाङ्क्षायां पशौ विद्यमानमित्याह—अनधिकेति । पशुत्वान्यूनान-
तिरिक्तवृत्तीत्यर्थः । तत् दृतिहरणकर्तृत्वं तत्र विद्यमानस्य तद्वाच्यत्वे
हेतुमाह—बाह्यहेतोरिति । बाह्यभूताद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तात् ॥ २० ॥

दाष्टान्तिकमाह—

अथमपि परमात्मा प्रत्यगात्मस्वभावो

वचनजनितबुद्धेः प्राक् स्वरूपे स्थितोऽपि ।

न खलु विषयभावं ध्वान्तविच्छेदवाचो

व्रजति हि तदुपाधेर्बुद्धिवृत्तेरभावात् ॥ २१ ॥

अथमिति । स्वरूपेऽविद्यानिवृत्त्यभिन्नप्रत्यगात्मस्वरूपे ध्वान्त-
विच्छेदवाचः अविद्यानिवृत्तिपदस्य तस्या ध्वान्तविच्छेदवाच
उपाधेः प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु निवृत्तिनाशादिशब्दोऽभाववाचकः कथं भावचैतन्यवाचक इत्याशङ्क्य केवलनाशादिशब्दस्याभाववाचकत्वेऽप्यज्ञानपदेन समस्तस्य तस्य वृत्त्युपाधिना भाववाचकत्वमेव नाभाववाचकत्वम्, प्रसिद्धा हि शब्दानां समासबलादर्थान्तरे वृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—

अज्ञानदाह इति नैकपदं समासा-

त्पूर्वोत्तरे खलु पदे पदतामुपेतः ।

ज्ञानोदयं तटगतं समुपाददान-

स्तस्मात्तमोहतिरवोऽत्र चित्ति प्रवृत्तः ॥ २२ ॥

अज्ञानदाह इति । दाहो नाशः नैकपदं स्वत इति शेषः । समासात् षष्ठीसमासात्पूर्वोत्तरे पदेऽज्ञानपदं नाशपदं च पदतामैकपद्यमुपेतः प्रामुतः ततः किं तत्राह—ज्ञानोदयमिति । ‘तस्मादि’त्यादौसम्बन्धनीयम् । यतः समासवशादैकपद्यप्राप्तिः तस्मात्तमोहतिरवः अज्ञाननाशशब्दः ज्ञानोदयमखण्डाकारवृत्त्युदयं तटगतं तटस्थितं समुपाददानः सन् अत्र चित्ति केवलात्मनि विषये प्रवृत्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादिनाशादिपदानामभाववाचकत्वं न स्यात् तेषामपि केवलनाशपदादन्यत्वात्, न च तदिष्टमेवेति वाच्यम्, तथात्वे केवलनाशपदस्याभाववाचकत्वानुपपत्तेः, तस्याभावादिति चेत्सत्यम् । अत्र हि केवलात् समस्तस्याभावपदस्य जन्यपदात् समस्तपदस्य तस्यार्थान्तरवृत्तिरिवार्थान्तरवाचकत्वमविरुद्धमित्येतावन्मात्रं विवक्षितम् । वस्तुतस्त्वज्ञानवाचकपदेन समस्तस्य नाशादिपदस्यैव भाववाचकत्वमिति विवक्षितम् । अत एव तमोहतिरव इत्युक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

समासवशात् शब्दानामर्थान्तरे वृत्तिः कुत्र प्रसिद्धेत्याकाङ्क्षायां इतिहरिशब्द एवेत्याह—

अत्राप्यसौ दृतिहरिः पशुरित्यखण्डः
 शब्दो न खल्वभिमतोऽवयवार्थयोगात् ।
 धातुश्च वाचकतया हरतिः प्रसिद्धो
 हीनप्रत्ययश्च हरतेः परतः प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापीति । दृतिहरिः पशुरित्यत्रापीति सम्बन्धः । असौ शब्द
 इति सम्बन्धः । दृतिहरिशब्द इत्यर्थः । अखण्डः समासेनैकपद्यमापन्न
 एव सन्नभिमतः स्वार्थवाचकत्वेनाभिमतः नत्ववयवार्थयोगादित्यर्थः ।
 दृतिहरिशब्दस्याप्यवयवार्थमनपेक्ष्याखण्डतयैव वाचकत्वं वक्तव्यम् ।
 अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादित्याह— धातुरिति । हरतिः धातुरिति सम्बन्धः
 हृज् हरण इति धातुः वाचकतया हरणवाचकत्वेन प्रसिद्धः । हरति-
 धातोः परतः प्रयुक्त इन्प्रत्ययश्च कर्तृवाचकत्वेन प्रसिद्धः । तथा चाव-
 यवार्थेनार्थवत्त्वे मनुष्यादावपि तच्छब्दप्रयोगः स्यात् । ततः समा-
 सादैकपद्येन विशिष्टार्थवृत्तिर्वक्तव्या तद्वदत्रापीत्यर्थः । तस्मादवि-
 द्यानिवृत्तिरात्मैवेति न विरुद्धमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

नन्वात्मज्ञानमुत्पन्नमविद्यां निवर्त्तयति उत्पद्यमानं वा । नाद्यः ।
 ज्ञानमोक्षयोः समानकालीनत्वश्रुतिविरोधात् सहावस्थितयोर्निवर्त्य-
 निवर्तकभावानुपपत्तेश्च । न द्वितीयः । कार्यकारणभावस्य पूर्वापरभा-
 वनियमादित्याशङ्क्य पक्षद्वयेपि न दोष इत्याह—

उद्यन्निरस्यति तमश्च तदुद्भवं च
 वेदावसानवचनादथ चोदितः सन् ।
 ऐकात्म्यवस्तुविषयोऽनुभवोऽत एव
 कंचित्सहायमनपेक्ष्य निवर्त्तकोऽसौ ॥ २४ ॥

उद्यन्निति । उद्यन् जायमानः अथवेत्यनास्थायाम् । ऐकात्म्यवस्तुविष-
योऽनुभवः वेदावसानवचनादुद्यन् अथवोदितः सन् तमश्च तदुद्भवं च
निरस्यतीति सम्बन्धः । न चोदितपक्षे उक्तदूषणावकाशः ज्ञानस्थिति-
काले भवतोपि मोक्षस्य ज्ञानसमानकालीनत्वात् एकस्मिन् काले
सहस्थित्यभावाच्च । नाप्युद्यन्पक्षे उक्तदोषावकाशः । अविद्यानिवृत्ति-
शब्देन हि वृत्तिसमानकालीनात्मैवोच्यते अन्यस्य तदभिधेयस्याभा-
वात् । तत्समानकालीनत्वं च ज्ञानोत्पत्तिकालेपि संभवति । ज्ञाना-
भावेऽज्ञानानुवृत्तिः ज्ञानदशायां तु न तदनुवृत्तिरित्येनावतैवाविद्या-
निवृत्तेर्ज्ञानसाध्यतोपचारात् । तदुक्तमाचार्यैः “तत्कैवल्यमतः साध्यमुप-
चारात् प्रचक्षत” इति भावः । अत एवान्यानपेक्षत्वमपि ज्ञानस्य फले
संगच्छत इत्याह—अत एवेति । जायमानस्य जातमात्रस्य वा ज्ञान-
स्याविद्यानिवर्तकत्वमतः शब्दार्थः सहायं कर्मादिलक्षणम्, असौ-
ऐकात्म्यवस्तुविषयानुभवः ॥ २४ ॥

उत्पद्यमानस्योत्पन्नस्य वैकात्म्यविषयप्रकाशस्य तमोनिवर्तकत्वे
सर्वानुभवसिद्धं दृष्टान्तमाह—

दीपस्तमस्तिरयतीह भवन्नुतस्वि

झूत्वा क्षणव्यवधिमात्रमपेक्ष्य नात्र ।

कश्चिद्विवादपदवीमुपयाति वादी

तद्वत्प्रतीच्यवगतौ तमसोऽपह्नयाम् ॥ २५ ॥

दीप इति । तिरयति तिरस्करोति निवर्तयतीत्यर्थः । इह लोके
भवन् जायमानः । एतच्च प्रतीत्यनुरोधेनोक्तमुतस्वित् उतेत्यर्थः ।
अत्रास्मिन्नर्थे तथा च प्रकाशस्य स्वोत्पत्तौ स्वस्थितौ वा अन्यान-
पेक्षतया तमो नवर्तकत्वस्य लोकेऽविप्रतिपन्नत्वान्नात्र विवदनीय-

मिति दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । प्रदीपवत् प्रतीच्यवगतौ प्रत्यग्विष-
यावगतौ तमसोपहन्यां तमसो निवर्त्तनशीलायामखण्डाकारवृत्तेर-
न्यानपेक्षतया तमोनिवर्त्तकत्वे न कश्चिद्विवदेदित्यर्थः । तथा चात्म-
विषयाखण्डाकारवृत्तिः प्रकाशः अन्यनिरपेक्षतया तमो निवर्त्तयति
प्रकाशत्वात् प्रदीपवदिति विवक्षितम् ॥ २५ ॥

नन्वात्मधीरन्यसापेक्षा फलं प्रयच्छति साधनत्वात् यागव-
दिति प्रत्यनुमानमाशङ्क्य कारकत्वमुपाधिमभिप्रेत्याह—

उत्पत्तिरेव हि धिया स्वफलं प्रदातु-

माकाङ्क्षिता न च ततोऽपरमर्थनीयम् ।

यत्कारकं तदिह काङ्क्षति जन्ममात्रा-

दन्यन्न धीः किमपि काङ्क्षति जन्म लब्ध्वा ॥ २६ ॥

उत्पत्तिरेव हीति । ततोऽपरमुत्पत्तेरन्यदिह स्वफलप्रदाने काङ्क्षति
अपेक्षते अन्यद् दृष्टमदृष्ट वा व्यापारम् ॥ २६ ॥

भगवज्जैमिनीयसूत्रपर्यालोचनयापि न ज्ञानस्योत्पन्नस्य स्वफ-
लेऽन्यापेक्षेत्याह—

प्रत्यक्षसूत्र इदमेव निवेदयिष्यन्

न्यायेन जैमिनिरुवाच विदग्धबुद्धिः ।

सत्संप्रयोग इति तत्र हि बुद्धिजन्म-

शब्दस्य नान्यदिह किञ्चन कृत्यमस्ति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षसूत्र इति । तत्संप्रयोग इति प्रत्यक्षसूत्र इति सम्बन्धः इदं ज्ञानस्य फलेऽन्यानपेक्षत्वमेवोवाचेति सम्बन्धः । निरूपयिष्यन् प्रत्यक्षलक्षणं निरूपयिष्यन् न्यायेन ज्ञानस्यापि स्वफले व्यापारापेक्षायां सोपि व्यापारः किं ज्ञानात्मकः उत् स्फुरणात्मकः । आद्येऽनवस्था द्वितीये तदेव फलं कुत्र व्यापारोऽपेक्ष्यत इति न्यायेन । ननु तस्मिन् सूत्रे सत्संप्रयोगे सति यद्वबुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्येतावन्मात्रं प्रतीयते ननु तत्रान्यानपेक्षत्वमपीत्याशङ्क्य सामर्थ्यात्तदपि प्रतीयत इत्याह—तत्र हीति । सूत्रे तत्र हि जन्मपदग्रहणसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते तस्य प्रयोजनान्तराभावात् । अन्यथा या बुद्धिः सा प्रत्यक्षमित्येव प्रत्यक्षलक्षणं स्यात् । तावन्मात्रेणादुष्टत्वात् । तस्याज्जैमिनिः प्रत्यक्षज्ञानं स्वोत्पत्तिमात्रेण विषयाभिव्यक्तिहेतुरिति मन्यत इत्यर्थः । तथा चाखण्डाकारवृत्तिरन्यनिरपेक्षमेव सकलानर्थनिदानमज्ञान-निवर्त्तयतीति सिद्धम् ॥ २७ ॥

ननु सा वृत्तिः केन निवर्त्यते किं स्वेनैव । उतान्येन नान्त्यः । अनवस्थानात् । नाद्यः स्वस्य स्वनिवर्त्तकत्वायोगादिति चेत् किं स्वस्य स्वनिवृत्तौ कारणत्वमित्यनुपपन्नमित्युच्यते किं बाह्यमात्रस्य । नाद्यः । पूर्वभावित्वेन प्रतियोगिनोपि स्वनिवृत्तौ कारणत्वस्य सर्वैरप्यङ्गीकारात् एतावदेवास्माभिः कल्प्यते आत्मसाक्षात्कारत्वेनापि वृत्तिः स्वनिवृत्तौ कारणमिति । न द्वितीयः । कारणाविद्यानिवृत्तेरपि कारणत्वात् । अथवा युगपदेव विद्याऽविद्यां निवर्त्तयति । अविद्या विद्यां न च तन्निवर्त्यस्य तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तिः लोकेऽपि दृष्टत्वादित्याह —

वेदान्तवाक्यजनिता मतिवृत्तिरेव

मुत्पत्तिनः सकलमेव भवार्णवाम्भु ।

पीत्वा स्वयं च खलु शाम्यति दग्धलोह-

पीतं यथाम्बु चितिमेव तु शेषयित्वा ॥ २८ ॥

वेदान्तेति । सकलं कारणसहितं तर्ह्यात्मनोपि निवृत्तिर्नेत्याह —
चितिमेवेति । यथा लोहसम्बद्धो वह्निः स्वसंसृष्टजलं नाशयित्वा
स्वयमपि तेनैव नश्यति तन्नाशे कारणान्तरानुपलब्धेः एवम-
खण्डाकारवृत्तिलक्षणमहानलोपि चिन्मात्रशेषं यथा भवति तथा
सविलासाविद्यावनं दग्ध्वा स्वयमपि तेनैव शाम्यति नश्य-
तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु मुक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वेऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गो दुर्वारः तथाहि मुक्ति-
रनित्या फलत्वात् स्वर्गवदित्याशङ्क्य तत्र सत्प्रतिपक्षमाह—

कूटस्थनित्यैव तु मुक्तिरेषा

विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम् ।

तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव

यथा हि शुक्त्यादिपदार्थसंविद् ॥ २९ ॥

कूटस्थेति । अविकारिनित्येत्यर्थः । एव कारेण परिणामिनित्यत्वं
वार्यते । विद्याफलत्वात्—प्रमाणफलत्वात् । इह लोके यद्यदेव
विद्याफलं तत्तदशेषं तथैव दृष्टमिति सम्बन्धः । कूटस्थनित्यत्वेने-
त्यर्थः । कुत्र दृष्टमित्यत्राह—यथा हीति । शुक्त्यादिपदार्थसंवि-
शुक्त्यादिपदार्थस्फुरणमर्थान्नित्यत्वानुमाने क्रियाफलत्वमुपाधि-
रिति सूचितम् ॥ २९ ॥

ननु शुक्तिसंविदोपि प्रमाणजन्यत्वेनानित्यत्वात् दृष्टान्तस्य
साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्य परिहरति—

जन्मादिषड्भावविकारहीना

शुक्त्यादिवस्तूपनिविष्टसंवित् ।

न प्रागभावाद्यनुभूतिरस्याः

स्वतः प्रमाणादपि युज्यते हि ॥ ३० ॥

जन्मादीति । जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपक्षीयते विनश्य-
तीत्येवं षड्भावविकाररहिता शुक्त्यादिवस्तूपनिविष्टसंवित् शुक्त्या-
दिगतस्फुरणं शुक्त्यादिसंविदः कूटस्थात्मरूपत्वात् प्रमाणान्वयव्य-
तिरेकयोश्च प्रमाविषयसम्बन्धाद्युपक्षयात् जन्यत्वे जडतया स्फुर-
णत्वानुपपत्तेश्च न सा जन्येत्यर्थः । किं च प्रागभावादिमत एवो-
त्पत्त्यादिकं संभवति । न च स्फुरणस्य प्रागभावसम्बन्धो विनाश-
सम्बन्धो वा शक्यावगमः । तथाहि किं स्फुरणप्रागभावादस्तेनैव
गृह्यते । उत तद्व्यतिरिक्तप्रमाणेन । नाद्यः । स्वप्रकाशस्यापि तस्य
स्वसम्बन्धग्राहकत्वेन स्वसत्ताकाले प्रागभावविनाशयोरभावेन तद्ग्रा-
हकत्वानुपपत्तेरित्याह—नेति । अस्याः शुक्तिसंविदः । न द्वितीय
इत्याह—प्रमाणादपीति । स्वव्यतिरिक्तप्रमाणादपि प्रागभावाद्यनुभूतिर्न
युज्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

कुतो न युज्यत इत्याशङ्क्य किं प्रमाणेन संविदमबुद्ध्वा तत्प्रा-
गभावं गृह्णाति उत बुद्ध्वा नाद्य इत्याह—

अबुध्यमानो नहि संविदं त-

त्सम्बन्धि किञ्चित्प्रतिपत्तुमीशः ।

न बुध्यमानोऽपि तथा तदा हि

न संविदेषा विषयत्वहेतोः ॥ ३१ ॥

अबुध्यमान इति । अजानन् पुरुष इतिशेषः । तत्सम्बन्धिसंवित्-
सम्बन्धिकंचित्प्रागभावादिसंचिद् ग्रहणाभावे प्रागभावादेस्तदीय-
त्वग्रहानुपपत्तेर्विशेषणाविषयिण्या विशिष्टबुद्धेरदर्शनाच्चेति भावः । न
द्वितीय इत्याह—न बुध्यमान इति । मानेनेति शेषः । संचिदमित्यनुषङ्गः ।
संचिदं प्रमाणेन जानन्नपि न तथा तत्सम्बन्धिकंचित् प्रतिपत्तुं नेश
इत्यर्थः । नन्वस्मिन्पक्षे विशेषणसंचित्ज्ञानसत्त्वात् कथं नेश इत्या-
शङ्क्य भवेदेवं यदि संचिदः प्रमाणेन ग्रहणं संभवेत् तदेव न
संभवति तथात्वे ज्ञानविषयत्वेन जडत्वापत्तेरित्याह—तदेति । संचिदो
ज्ञानविषयत्वे ॥ ३१ ॥

ननु तर्हि कूटस्थनित्यत्वानुमानेऽजन्यत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य
तेनैव हेतुनास्यापि साधनात् साधनव्यापकत्वमित्यभिप्रेत्याह—

जन्या न मुक्तिर्घटते कुतश्चि-

द्विद्याफलत्वादिति पूर्वहेतोः ।

यद्याह्नि जन्यं जगति प्रसिद्धं

तत्तन्न विद्याफलमम्बरादि ॥ ३२ ॥

जग्या नेति । मुक्तिर्न जन्या विद्याफलत्वात् शुक्तिसंचिद्वदित्यर्थः ।
तत्र व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह—यद्यादिति ॥ ३२ ॥

नन्वत्र कर्माजन्यत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव साधयाम्
इत्याह—

मोक्षस्वरूपो विफलक्रियोऽसौ

विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम् ।

तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव

यथैव रज्ज्वादितमोनिवृत्तिः ॥ ३३ ॥

मोक्षस्वरूप इति । अविद्यानिवृत्तिलक्षणमुक्तिस्वरूपो ऽसावात्मा आत्मभिन्नाविद्यानिवृत्तिलक्षणमोक्ष इत्यर्थः । विफलक्रियः विफला-
क्रिया यस्मिन् अविद्यानिवृत्त्यभिन्नात्मनि स तथोक्तः क्रियासाध्यो
न भवतीत्यर्थः । अविद्यानिवृत्तेः कर्मसमुच्चितज्ञानसाध्यत्वेऽपि ज्ञान-
फलत्वस्य विद्यमानत्वान्नान्यतरासिद्धिर्हेतोरिति ध्येयम् । एवं
विद्याफलं तथा कर्मासाध्यत्वेन ॥ ३३ ॥

ननु मुक्तेः सायुज्यादिरूपत्वात्तस्य चोपासनादिक्रियासाध्य-
त्वात्कथमक्रियाफलत्वमित्याशङ्क्यात एव न सायुज्यादेर्निःश्रेयसत्व-
मित्याह—

सायुज्यादि विवादगोचरपदं निःश्रेयसं नो भवे-

त्कार्यत्वादिह यद्यदीदृशमदो निःश्रेयसं नेक्षितम् ।

यद्वत्कुड्याघटादि तादृशमिदं तस्मादिदं तादृशं

युक्तं कल्पयितुं न तद्विसदृशं तादृङ् न दृष्टं यतः ॥ ३४ ॥

सायुज्यादीति । सायुज्यपदेन वस्तुतोऽन्यस्य जीवस्य परेणैक्यम-
त्यन्तं तत्सादृश्यं वा विवक्ष्यते आदिपदेन सालोक्यादिग्रहणम् ।
इह लोके ईदृशं कार्यम् अदस्तत् इदं सायुज्यादिकं च तादृशं कार्यं
तस्मात्कार्यत्वात् इदं सायुज्यादि तादृशं कुड्यादिवदनिःश्रेयसं न
तद्विसदृशमनिःश्रेयसकुड्यादिविलक्षणं कल्पयितुं न युक्तम् । अप्रयोज-
कत्वं निराकरोति—तादृङ् न दृष्टमिति । कार्यं सन्निःश्रेयसं न दृष्टं
यत इत्यर्थः । कार्यस्य घटादेः स्वर्गादेश्च निःश्रेयसत्वादर्शनात् दृष्टस्यैव

कल्पयितुं युक्तत्वाच्च । न सायुज्यादेः क्रियासाध्यस्य निःश्रेयसत्वं
कल्पयितुं युक्तमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वेव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंघ
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति निःश्रेयसस्य साध्यत्वश्रवणात् कथं
तन्निराकरणमिति चेत् तत्र किं जीवस्य परमात्मभावलक्षणनिःश्रेयसं
साध्यमुत भेदप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणम् आद्येपि किमुत्पद्यमानं परमा-
त्मभावलक्षणं निःश्रेयसं सदुतासन्नोभयथापि सदसतोरात्मनश्च
योरिवोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह—

सदसदुद्भवन्नं न विमुक्तता

सदसदुद्भवनानुपपत्तितः ।

सदसतोर्नशनं न विमुक्तता

सतसतोर्नशनानुपपत्तितः ॥ ३५ ॥

सदसदुद्भवनमिति । सतो वाऽसतो वा परमात्मभावस्योद्भव-
मुद्भवः न विमुक्तता सतो वाऽसतो वा उद्भवनानुपपत्तेरित्यर्थः ।
अत एव न सदसदात्मकत्वमपि तस्य संभवतीति ध्येयम् । द्वितीयेपि
किं निवर्त्यमानो भेदः प्रपञ्चः सन्नसन्वा नोभयथाप्यात्मनश्चोद्भवत्
सदसतोर्निवर्त्यत्वानुपपत्तेरित्याह—सदसतोरिति । नशनं नाशः अत एव
सदसदात्मत्वमप्यनुपपन्नमिति ध्येयम् ॥ ३५ ॥

नन्वहंकारस्य चैतन्याभेदवदनिर्वचनीयस्यैव परमात्मभावस्यो-
त्पत्तिरिति चेत्तत्राह—

न च तमोमयजन्म विमुक्तता

न हि तदिष्टमनिष्टतरं हि तत् ।

न खलु कल्पितजन्म विमुक्तता

समुपगच्छति तद्वितथं यतः ॥ ३६ ॥

न च तमोमयजन्मेति । अर्विचनीयस्योत्पत्तिः न मुक्तता । तत्रानङ्गी-
कारमेव दूषणमाह—न च तदिष्टमिति । तत्-अनिर्वचनीयजन्म, अङ्गीका-
रेपि दूषणमाह—अनिष्टतरं हि तदिति । तद्-अनिर्वचनीयजन्म । अनिष्टत्वमेव
दर्शयति । न खल्विति । कल्पितजन्म-अनिर्वचनीयोत्पत्तिः तद्-अनिर्वचनीय-
जन्म । अनिर्वचनीयस्यावस्तुत्वेन मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नन्वनिर्वचनीयस्यैव भेदप्रपञ्चस्य निवृत्तिरिति चेत्तर्हि त्वदिष्टन्न
सिद्ध्यति किन्त्वस्मदिष्टमेव सिद्ध्यतीत्याह—

अथ तमोमयविश्वविकल्पना-

विलयनात्मकमभ्युपगम्यते ।

सकलदूषणजातविवर्जितं

तदिह मोक्षपदं न निवार्यते ॥ ३७ ॥

अथेति । यदि मोक्षपदं मोक्षस्वरूपं तमोमयविश्वविकल्पनाविल-
यनात्मकमाविद्यकप्रपञ्चनिवृत्त्यात्मकमभ्युपगम्यत इति सम्बन्धः ।
तन्मोक्षस्वरूपं तथा चाविद्यानिवृत्तिस्वरूपत्वान्मुक्तेस्तस्याश्च नित्या-
त्मस्वरूपत्वेन क्रियासाध्यत्वानुपपत्तेर्न क्रियासाध्या सायुज्यादिमुक्तिः
किं तु ज्ञानसाध्यात्माभिन्नाविद्यानिवृत्तिरेवेति भावः । तर्ह्यभिनि-
ष्पत्तिश्रुतेः कोऽर्थ इति चेत् संप्रसादामिधेयत्वंपदार्थतत्पदार्थपरि-
ज्ञानेन वाक्यार्थस्वरूपपरिज्ञातमेवेति गृहाण । अन्यथा मुक्तेः मोक्ष-
माणसंप्रसादपदामिधेयजीवस्वरूपत्वाभिधायित्वेन रूपेणेत्येतद्विरो-
धादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

नन्वविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वेऽप्यनुपपत्तिस्तुल्या तथा हि । किं ज्ञानमविद्यां सर्वात्मना निवर्त्तयति उत सावशेषम् नाद्यः । सद्य एव शरीरपातप्रसङ्गेन जीवन्मुक्तिशास्त्रस्याप्राभाण्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः अज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्य सावशेषं तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्यादौ प्रथमं पक्षमादत्ते—

सम्यग्ज्ञानविभावसुः सकलमेवाज्ञानतत्संभवं

सद्यो वस्तुबलप्रवर्त्तनमरुद्धयापारसंदीपितः ।

निर्लेपेन हि दन्दहीति न मनागप्यस्य रूपान्तरं

संसारस्य शिनष्टि तेन विदुषः सद्यो विमुक्तिर्ध्रुवा ॥ ३८ ॥

सम्यग्ज्ञानेति । सम्यग्ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः स एव विभावसुः वह्निः वस्तुबलप्रवर्त्तनमरुद्धयापारसंदीपितः सन्नित्यर्थः । सद्यः स्वसत्ताकाल एव सकलमेवाज्ञानतत्कार्यसकलमपि निर्लेपेन निरवशेषेण सर्वात्मनेदं च दन्दहीतीति पङ्क्त्यर्थस्य विवरणम् । निरवशेषमित्येतदेव व्यतिरेकमुखेनाह—न मनागिति । अस्याज्ञानतत्कार्यलक्षणस्य संसारस्य मनागीषदपि रूपान्तरं न शिनष्टि परिशिनष्टि । फलितमाह—तेनेति । येन सर्वात्मना ज्ञानादज्ञानतत्कार्यदाहस्तेन सद्यः ज्ञानकाल एव विमुक्तिः विशेषेण मुक्तिः विदेहमुक्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सति तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति विदुषोपि प्रतःक्षाप्रदर्शकं जीवन्मुक्तिशास्त्रं पीड्येतेति चेत्तत्राह—

जीवन्मुक्तिप्रत्ययं शास्त्रजातं

जीवन्मुक्ते कल्पिते योजनीयम् ।

तावन्मात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः

सद्यो मुक्तिः सम्यगेतस्य हेतोः ॥ ३६ ॥

जीवन्मुक्तिप्रत्ययमिति । जीवन्मुक्तेः प्रत्ययो येन तत्जीवन्मुक्तिप्रत्ययं जीवन्मुक्तिप्रतिपादकमित्यर्थः । तान्मात्रेण कल्पितजीवन्मुक्तिप्रतिपादनमात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः । जीवन्मुक्तिशास्त्रस्येति शेषः । तस्य हेतोः तस्माद्धेतोः । एतदुक्तं भवति । शास्त्रं हि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकं विद्यामुक्तयोः समानकालीनत्वमेव दर्शयति । तत्र च कस्यचित्पुरुषस्य विद्यायाः मरणकालीनत्वनियमाभावात् कथं विद्यानन्तरमेव विमुक्तिरिति शङ्का माभूदिति जीवतोपि विद्यामङ्गीकृत्य अमानित्वादिमुक्तधर्मयोगेनोपचारान्मुक्तिं बोधयति न तु सावशेषनाशेन मुख्यां मुक्तिं तान्मात्रेणैव तस्य शास्त्रस्यार्थवत्त्वसंभवाद्यायविरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहस्यानुचितत्वान्न्यायविरोधश्च ज्ञानस्याविद्यकभेदप्रपञ्चमात्रविरोधिनः सावशेषतया तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तिरेव । ननु प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धत्वात् ज्ञानं शरीरादि न निवर्त्तयतीति चेन्न । कारणाविद्यानिवृत्तौ कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः । ननु तदानुगुणेन कारणमपि किञ्चिदवशेषयति तदंशे प्रारब्धकर्मणा ज्ञानस्य प्रतिबद्धत्वादिति चेत् भवेदेवं यदि प्रारब्धं कर्म विद्येत तदेव नास्ति तस्याप्यविद्याकार्यत्वेन ज्ञानेन निवृत्तत्वात् । ननूपजीव्यत्वात् प्रारब्धकर्म न ज्ञानं निवर्त्तयतीति चेत् । किं ज्ञानं स्वोत्पत्तौ प्रारब्धकर्माणोपजीवति किं वा स्वस्थितौ अथवा स्वकार्ये । नाद्यः ज्ञानस्य दृष्टप्रमाणफलत्वेनादृष्टोपजीवित्वाभावात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्य स्वाश्रये त्रिक्षणावस्थायित्वेन तेन विनापि तदुपपत्तेः । न तृतीयः । ज्ञानकार्यतमोनिवृत्तौ तदनपेक्षणात् । ननु ज्ञानस्य देहजन्यत्वात् तस्य च प्रारब्धाधीनत्वात् परम्परया ज्ञानं प्रारब्धमुपजीवतीति चेत् तर्ह्यविद्याया अपि तादृशोपजीव्यत्वसंभवेनाणुमात्रस्याप्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् । नन्व

विद्यासाधारणकारणमिति चेत्तर्हि देहप्रारब्धयोरपि तत्समानं श्रुतिरपि “क्षीयन्ते चास्य कर्माणी”त्यविशेषेण कर्मक्षयं दर्शयति तस्माद्विद्यायाः स्वोदयमात्रेण निरवशेषसंसारमूलाज्ञाननिवर्तकत्वात् न कथंचिदपि जीवन्मुक्तिशास्त्रं स्वार्थपरमिति न तत्पीडेति ॥ ३६ ॥

ननु न्यायविरोधेन जीवन्मुक्तिशास्त्रस्य स्वार्थपरत्वाभावो वर्णयितुं शक्यः न्यायविरोधस्य परिहर्तुं शक्यत्वात् । तथा हि अप्रतिबद्धं हि ज्ञानं स्वकार्यं जनयति अन्यथा विचारं विनोत्पन्नज्ञानस्याप्यविद्यानिवर्तकत्वप्रसङ्गात् प्रतिबन्धश्च क्वचित् कश्चिद्भवति । देवदत्तकरदाहप्रतिबन्धकर्मणो यज्ञदत्तकरदाहप्रतिबन्धकत्वादर्शनात् ज्ञानं चारब्धकर्मणा प्रवलेन प्रतिबद्धं कथमविद्याया सर्वात्मना नाशं जनयेत् । ननु प्रारब्धकर्मणः प्रतिबन्धकत्वमेव न संभवतीति चेत् किं क्वचिदपि प्रारब्धं कर्माप्रतिबन्धकं किं वा ज्ञान एव । नाद्यः—शुद्रस्यापि प्रारब्धकर्मणः महत्तरानारब्धकर्मप्रतिबन्धकत्वदर्शनात्, अन्यथा राजन्यादिदेहे वर्त्तमानस्याश्वमेधादिकमनुतिष्ठतस्तदानीमेव तत्फलभोगप्रसङ्गात्, अनेकदेहारम्भकस्य च कर्मणः केषु चिद्देहेष्वारब्धेषु तस्यैव नियमेन देहान्तरारम्भकत्वदर्शनाच्च, अन्यथा विद्यायाश्चरमदेहभाविन्या मध्ये कर्मान्तरव्यवधानेन च चरमदेहासंभवात् कस्यापि मुक्त्यर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, चरमदेहो हि एकस्मादेवानेकफलात् कर्मणो यद्देहानन्तरं देहान्तरं नारभ्यते स एव तत्र च देहे विद्योत्पत्यर्थं श्रवणादिप्रवृत्तिः तदारम्भककर्मफलमध्ये कर्मान्तरव्यवधानाभावनिश्चय एव संभवति अन्यथा तद्देहस्य कल्पान्तरानन्तरभावित्वशङ्कया श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्मान्न प्रारब्धन्न किंचिदपि प्रतिवध्नातीति वक्तुं शक्यम् । द्वितीये किं प्रारब्धस्य विद्याप्रतिबन्धकत्वे तस्याः स्वसमानकालीनमुक्तिसाधनत्वं श्रुत्या त्यज्यत इत्युच्यते । अथवा विद्याया विद्यात्वादेव प्रतिबध्यत्वानुपपत्तिरिति । न द्वितीयः । विद्यात्वस्याकिंचित्करत्वात् असंभावनादिभिस्तस्याप्रतिबध्यत्व-

दर्शनाच्च । न प्रथमः । अस्माभिरपि विद्यासमकालमेवाविद्या-
निवृत्त्यङ्गीकारात् । कथं तर्हि जीवन्मुक्तिरिति चेन्न—प्रारब्धप्रति-
बन्धवलेनाविद्यालेशवशात्तदुपपत्तेः । तस्मात्तस्य तावदेव चिरं
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिशास्त्रानुरोधेन विदुषोपि किंच-
त्कालं देहावस्थितिरस्तीति पूर्वस्मिन्नरुच्या पक्षान्तरमाह—

यद्वा विद्वद्भोचरं योजनीयं

तस्याविद्यालेशवत्त्वोपपत्तेः ।

तस्याभीष्टा निर्निमित्ता निवृत्ति-

यद्वा विद्यासंततिर्हेतुलेशः ॥ ४० ॥

यदेति । योजनीयं जीवन्मुक्तिशास्त्रमिति शेषः । तस्य विदुषः ।
ननु स लेशः केन निवर्त्यते किञ्ज्ञानेन उतान्येन केनचित् । नाद्यः
ज्ञानस्य तत्समानकालीनस्य तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेः । देहवियोगकाले
ज्ञानसद्भावनियमाभावाच्च । न द्वितीयः—तददर्शनादित्याशङ्क्य भाव-
रूपनिवृत्तिकारणाभावेऽप्यभावरूपं तदस्तीत्याह—तस्येति । लेशस्य
निर्निमित्ता भावरूपनिमित्तहीनेत्यर्थः । यथा स्वर्गानुकूलतया कल्पि-
तस्यापूर्वस्य तत्कार्यस्वर्गभोगविनाश्यत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । नन्व-
नादिसिद्धाविद्यालेशस्य कथं प्रारब्धनाशमात्रान्निवृत्तिः भावरूपमपि
तन्निवृत्तिकारणं किंचिद्वक्तव्यमित्यभिनिविशमानं प्रति तदपि
किंचिद्वक्तुं शक्यत इत्याह—यदेति । विद्यासंततिः संतन्यमानविद्या-
संस्कार इति यावत् । हेतुलेशः अल्पकारणं लेशनिवृत्ताविति शेषः ।
हेतुलेशमिति पाठे तु विद्यासंततिः हेतुलेशं हेतोरज्ञानस्थं लेशं प्रति-
निवृत्तिकेत्यध्याहारेण योजनीयम् । अस्मिन् पक्षे संस्कारद्वाराविद्या-
निवर्त्यत्व लेशस्येति द्रष्टव्यम् । संस्कारश्चाविद्यालेशात् तन्नाशेन वा
विनश्यति । ननु विद्यासंस्कारस्यापि लेशसमानकालीनस्य कथं

आगमसंख्या...

77747

तन्निवर्त्तकत्वमिति चेन्न । निवर्त्यसमानकालीनस्यापि प्रतिबन्धक-
क्षये तन्निवर्त्तकत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ ४ ॥

ननु कोऽयमविद्यालेशः किमविद्यैव किंवा अविद्याया अंशः
नोभयथापि जन्मान्तरलक्षणानर्थहेत्वविद्यायास्तदंशस्य वा अनुवृत्तत्वे
मुक्तेः अनुपपत्तेरित्याशङ्क्य अत एव न तदुभयमपि किन्तु प्रारब्ध
फलमात्रसम्पादनपटीयानवस्थाविशेष एव लेश इत्याह --

जीवन्मुक्तिव्यापृतेः प्रापको य-

स्तस्याविद्यालेशगन्धादिभाषा ।

नाविद्याया नापि भागस्य तस्या-

स्तस्मिन्पक्षे दुर्घटत्वाद्विमुक्तेः ॥ ४१ ॥

जीवन्मुक्तिरिति । जीवन्मुक्त्यवस्थायां या व्यापृतिः देहयात्रा-
नुकूला तस्याः प्रापको हेतुः यः अवस्थाविशेषस्तस्यावस्थाविशेष-
स्यैवाविद्यालेशगन्धादिभाषा-अविद्यालेश इत्याविद्यागन्ध इति आदि-
पदेनाविद्याच्छायेति संज्ञा नत्वविद्यायाः नापि तस्याः
अविद्याया भागस्य जन्मान्तरसम्पादनसामर्थ्याशस्य तत्रोभयत्रापि
हेतुः—तस्मिन्पक्ष इति । जीवन्मुक्तेरप्यनर्थहेत्वविद्यायास्तद्भागस्य वानु-
वृत्तिपक्षे विमुक्तेर्विदेहमुक्तेरेव दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु भाष्यकारैः संस्कारवशात्किञ्चित्कालं शरीरादिप्रतिभासोनु-
वर्त्तत इति संस्कारस्यैव जीवन्मुक्तिहेतुत्वमुक्तं तत्कथमवस्थाविशेषस्य
तद्धेतुत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य संस्कारशब्देनापि बाधिताविद्यापरपर्याया-
वस्थाविशेष एवोच्यत इति तद्ग्रन्थपूर्वापरपर्यालोचनया ज्ञातव्य-
मित्याह -

गन्धच्छायालेशसंस्कारभाषा

विज्ञातव्या भाष्यकारीयतन्त्रे ।

स्वाविद्याया बाधितायाः प्रतीतिः

पौर्वापर्येणार्थमालोच्य बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

गन्धच्छायेति । भाष्यकारीयतन्त्रे भाष्ये बुद्ध्या पौर्वापर्येणार्थमालोच्य प्रतीतेरात्मसाक्षात्काराद्बाधितायाः अविद्याया एव गन्धच्छायालेश-संस्कारभाषा गन्ध इति छायेति लेश इति संस्कार इति च भाषा विज्ञातव्येति सम्बन्धः । भाष्यकारो हि अकर्त्रात्मबोधो मिथ्या-ज्ञानबाधेन कर्माण्युच्छिनति बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञान वदिति बाधितानुवृत्त्यैवाज्ञानस्य शरीरादिप्रतिभासहेतुत्वं दर्शयति अविद्यायाश्च बाधितानुवृत्तिर्नाम उक्तावस्थाविशेष एव । तथा च संस्कारादिशब्दैरविद्यावस्थाविशेष एवोच्यत इति न किञ्चिदमुपपन्न-मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु मुक्तावप्यविद्यालेशेन संसारदर्शनमित्येतदत्यन्तं व्याहत-मिति चेत् किमेवं वदतो जीवन्मुक्तिरेव नास्तीति विवक्षा किं वा तस्य संसारदर्शनं नास्तीति । अथवा अविद्यादिलेशो नास्तीति न सर्वथापि सर्वस्यापि विद्वदनुभवसिद्धत्वादित्याह—

जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीते-

द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतिः ।

द्वैतच्छाया रक्षणायास्तिलेश-

स्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥ ४३ ॥

जीवन्मुक्तिस्तावदिति । द्वैतच्छायेत्यनेन देहादिद्वैतस्य बन्धकरत्वर-हित्यमुक्तम् । तत्र जीवन्मुक्तौ द्वैतच्छाया रक्षणाय द्वैतच्छायानिर्वाहाय

कारणं विना कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । लेशः अविद्यालेशः, तस्मिन्नर्थे-
लेशोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे ॥ ४३ ॥

ननु ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेणाविद्यामात्रविरोधिना सकलसंसार-
निदानाज्ञाने निवृत्ते कथं विदुषि तदनुवृत्तिः । न च विद्यायाः शेष-
प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धत्वान्न सर्वात्मना विद्यानिवर्त्तकत्वमिति वाच्यम्
प्रारब्धस्याप्यविद्याकार्यत्वेन क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति निवृत्तिप्रति-
पादनात् निवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । न च सा श्रुतिः प्रारब्धेतर-
कर्मविषयेति वाच्यम् । एवमप्यविद्यालेशनिवृत्तिप्रसङ्गात् । प्रति-
बन्धकविगमे तस्मादेव वा तज्जातीयाद्वा कारणात् कार्यात्पत्तिनियमा-
दित्याशङ्क्य न तत्प्रतिबन्धबलाद्विद्यायाः सर्वात्मनाऽविद्यानिवर्त्तकत्वा-
भावं ब्रूमः किन्तु सर्वात्मना विरोधाभावादेव विरोधो हि कार्यबल-
कल्प्यः यथाकार्यमेव वक्तव्यः विदुषि च द्वैतच्छायानुवृत्तिश्रुतिस्मृति-
विद्वदनुभवसिद्धा । तथा च तत्कारणत्वेनाविद्यालेशस्यापि वक्तव्य-
त्वान्न विद्याया अविद्यालेशेन विरोधः किन्त्वंशान्तरेणैवेति न किञ्चिद-
निष्टमित्यभिप्रेत्याह --

ब्रह्मात्मत्वं सान्तरायं पुरस्ता-

द्वोदोत्पत्तौ ध्वस्तमोहान्तरायम् ।

यद्यप्येवं द्वैतलेशानुवृत्तेः

प्रत्यक्षत्वान्मोहलेशोऽभ्युपेयः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मात्मत्वमिति । सान्तरायं सव्यवधानमविद्यावृत्तमिति यावत्
पुरस्ताद्वोदोत्पत्तेः पूर्वं ध्वस्तमोहान्तरायं निवृत्ताविद्याव्यवधानं
यद्यपि ब्रह्मात्मत्वं पुरस्तादविद्यावृत्तं सद्वोदोत्पत्तौ निवृत्ताविद्यं
भवति । एवमेवमपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तस्माज्जीवन्मुक्तिशास्त्रस्य प्रतीयमानार्थे बाधकाभावात् प्रामाण्यं
सुदृढमित्युपसंहरति—

तस्माज्जीवन्मुक्तिरूपेण विद्या-
नारब्धानां कमणां भोगसिद्धौ ।
स्थित्वा भोगं ध्वान्तगन्धप्रसूतं
मुक्त्वात्यन्तं याति कैवल्यमन्ते ॥ ४५ ॥

तस्मादिति । ध्वान्तलेशानुवृत्तिस्तच्छब्दार्थः ध्वान्तगन्धप्रसूतं
अज्ञानलेशकार्यम् अत्यन्तं- निरवशेषम्, अन्ते-प्रारब्धभोगक्षये ॥ ४५ ॥

उक्तेऽर्थे प्रमाणत्वेन श्रुतिं दर्शयति—

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
तस्याभिध्यानायोजनाच्चरवभावा-
द्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ४६ ॥

क्षरमिति । नश्वरं तस्येश्वरस्य योजनम्—ब्रह्माभेदसाक्षात्कारः ।
अन्ते-प्रारब्धकर्मक्षये, विश्वमायानिवृत्तिः-प्रतिभासिकमायाया अपि
निवृत्तिः, तस्मान्मुक्तेः ज्ञानसाध्यत्वेन उपपत्त्यभावाज्ज्ञानसाध्याविद्या-
निवृत्तिरेव मोक्षः न तु क्रियासाध्यसायुज्यादिरिति भावः ॥ ४६ ॥

ननु तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति तेऽचिपमभिसंभवन्तीत्यादिना-
मुक्तेरविद्यादिमार्गगमनादिसाध्यत्वं प्रतीयते कथं ज्ञानसमानकाली-
नत्वमिति चेन्न—तस्याः श्रुतेर्निगुणविद्याविषयत्वाभावात् किमत्र
प्रमाणमिति चेद् ब्रह्मादीनां मुक्तिश्रवणान्यथानुपपत्तिरित्याह—

ब्रह्मादीनामस्ति मुक्तिःश्रुतिभ्य-

स्तेषामेषा नाचिराद्या गतिर्वः ।

तस्मादस्या निर्गुणब्रह्मविद्या-

सम्बन्धित्वं नैषितव्यं भवद्भिः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मादीनामिति । हिरण्यगर्भविराट्प्रभृतीनां श्रुतिभ्यः सहायमीक्षा-
चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमि तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत
इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणा सह ते सर्व इत्यदिस्मृतेश्चेति द्रष्टव्यम् ।
ननु ब्रह्मादीनां मुक्तिरस्तीत्येतावता कथं मुक्तेर्गमनादिसाध्य-
त्वाभावः तत्राह—तेषामिति । ब्रह्मादीनां च युष्माकं मतेपीत्यर्थः ।
ब्रह्मादीनामपि हि विद्यया मुक्तिः श्रूयते स्मर्यते च न च तेषां भव-
न्मतेष्यचिरादिमार्गगमनमस्ति स एतान् ब्रह्म गमयतीति श्रुत्या
मार्गस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तत्वावगमात् कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्ते-
रितिपरमपिसूत्राच्चेत्यर्थः । फलितमाह—तस्मादिति । ब्रह्मविद्ब्रह्मादीनां
गत्यसंभवस्तच्छब्दार्थः अस्या-अचिरादिगतेः ॥ ४७ ॥

किं च परविद्यावतः प्राणोत्क्रान्तिनिषेधबलादपि नाचिरादि-
मार्गश्रुतेर्निर्गुणविषयत्वमित्याह—

प्राणोत्क्रान्तिर्नास्ति मूर्धन्यैषां

नाड्या तस्माद्यत्र यत्रैव विद्या ।

तत्रैव स्यान्मुक्तिरित्यभ्युपेयं

गत्युत्क्रान्ती तेन विद्यान्तरेषु ॥ ४८ ॥

प्राणोत्क्रान्तिरिति । मूर्धन्यया मूर्धसम्बन्धिन्या नाड्येति सम्बन्धः
सुषुम्ना नाड्येत्यर्थः एषां निर्गुणविद्यावतां न तस्य प्राणाः उत्क्राम-

न्तीत्यादिना परब्रह्मविदुषः शारीराद्वहिः प्राणोत्क्रान्तेर्निषिद्धत्वात्त-
दभावे चाचिरादिमार्गासंभवात् तयोर्ध्वमायन्निति तस्यास्तदधीन-
त्वावगमात् न परलोकगमनादिसाध्या मुक्तिः किं तु यत्र ब्रह्मविद्या
तत्रैव तत्काल एव ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिः ब्रह्मविदाप्नोति परं
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुतेरित्याह—
तस्मादिति । यत्र यस्मिन्देहेऽचिरादिगतेः प्राणोत्क्रान्तेश्च श्रूयमाणायाः
का गतिरित्याशङ्क्याह— गत्युत्क्रान्तीति । निर्गुणविद्यायां गत्याद्यभावस्त-
च्छब्दार्थः विद्यान्तरेषु सगुणविद्यासु ॥ ४८ ॥

इतोपि केवलविद्यासाध्या मुक्तिरित्याह -

देवादीनां नास्ति कर्माधिकारो

विद्या तेषां केवला मुक्तिहेतुः ।

पारम्पर्यात्कर्मणामुक्तहेतो-

र्विद्याङ्गत्वं सर्ववर्णाश्रमाणाम् ॥ ४९ ॥

देवादीनामिति । देवादीनामपि मुक्तिः श्रूयते न च तेषां कर्मास्ति ।
उपनयनाद्यभावेन कर्माधिकाराभावात् अस्ति च देवताधिकरण-
न्यायेन विद्यायामधिकारः अतस्तेषां केवलविद्ययैव मुक्तौ तद्व्या-
येनेतरेषामपि सैव मुक्तिहेतुरित्यर्थः । तर्ह्यस्माकमपि न कथमपि
कर्मपेक्षा स्यात् । देवादिष्वदर्शनादित्याशङ्क्यास्माकं शुद्धिद्वारा पर-
म्पर्योपयोगात्तदपेक्षा देवानां तु न तथा तेषां स्वतः शुद्धाशयत्वात् ।
न ह वै देवान् प्रायं गच्छतीति श्रुतेस्तेषामपि जन्मान्तरीयकर्मणो
वा मुक्त्युपपत्तेरित्याह— पारम्पर्यादिति । कर्मणां पारम्पर्येण मुक्तिहेतु-
त्वाद्विद्याङ्गत्वमित्यन्वयः । वर्णाश्रमेति देवानामप्युपलक्षणम् ॥ ४९ ॥

ननु कर्माधिकृतानामस्माकं कर्माणि मुक्तिसाधनान्येव किं न
स्युरिति चेन्न । मुक्तेः साधनवैचित्र्येण वैचित्र्यप्रसङ्गात् । न च तेषां

मुक्तिहेतुत्वे प्रमाणमपि दृश्यते । ननु दृश्यते हिरण्यदामृतत्वं भजन्ते ।
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति चेत्सत्यम् । मुक्ति-
हेतुत्वमात्रं श्रूयते न तु साक्षात् परम्परया तु तद्धेतुत्वे अस्ति
प्रमाणमित्याह—

पारम्पर्यं शुद्धिहेतुत्वहेतो-

र्यज्ञादीनां श्रूयते स्मर्यते च ।

साक्षादेषां मोक्षहेतुत्वमेव-

मन्विच्छन्तोऽप्यागमान्न प्रतीमः ॥ ५० ॥

पारम्पर्यमिति । शुद्धिहेतुत्वहेतोः शुद्धिहेतुत्वाद्धेतोः शुद्धीतिविवि-
दिषाया अप्युपलक्षणम् श्रूयते तमेतमित्यादौ स्मर्यते "योगिनः कर्म
कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये । कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं
प्रवर्तते । वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः । श्रद्धोपवासः
स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः" इत्यादौ तस्मान्निरस्तनिखिलानर्थं
व्रातनिरतिशयानन्दचैतन्यात्मकब्रह्मतयावस्थानमेव मोक्षः स च
विद्यामात्रसाध्य इति सिद्धम् ॥ ५० ॥

अयं चार्थः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायकोविदभगवद्भाष्यकारेणैव
दर्शितो मुमुक्षुवे तुभ्यमुपदिष्टः न तत्प्रेक्षामात्रकल्पित इति शिष्यवि-
श्वासार्यं संप्रदायमूलनां दर्शयति—

इति बहुश्रुतभाषितमुचकैः

श्रुतिशिरोवचनानुगतं महत् ।

समुपदिष्टमिदं कृपया मया

प्रियमतीव हितं च मुमुक्षवे ॥ ५१ ॥

इतीति । अथवा शारीरकार्थविषयावगतिप्रधानमित्युपक्रम्य स्वतन्त्रप्रकरणकरणे प्रक्रमानुगुणता स्यादित्याशङ्क्य नेदं स्वतन्त्रं प्रकरणं किन्तु भाष्यार्थब्रह्मसंस्पर्शित्वात्तदर्थवगतिप्रधानमेवेति प्रक्रमैकरूपं प्रदर्शयन्नुपसंहरति इतीति । इति अनेन प्रकारेण समन्वयादिप्रदर्शनपूर्वकमित्यर्थः । बहुश्रुतभाषितं बहुश्रुतो भगवान् भाष्यकारः तेन भाषितम् । उच्चकैः स्पष्टं श्रुतिशिरोवचनानुगतमित्यनेन भाष्यकारप्रणीतामरूपादिवन्न मूलप्रमाणशून्यं किन्तु प्रमाणमूलमेव अत इदमित्यन्तं श्रद्धेयमिति सूचितम् । अथवा तत्त्वमादिश्रुतिवाक्यार्थस्यैव मया व्युत्पादितत्वात् तस्यैव च भाष्यार्थत्वादयमपि भाष्यार्थ एवेति सूचितं महत् ब्रह्म तस्योपदेशविषयत्वे हेतुः प्रियमिति स्वर्गादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—अतीव हितमिति । अथवा भाष्योक्तमपि श्रुतिवचोनुगतमप्यल्पप्रयोजनं चेन्न मुमुक्षुपादेयं तत्राह अतीव हितमेतादृशब्रह्मोपदेशे स्वस्य प्रवृत्तिबीजं दर्शयन्नद्यतनानपि गुरुन् शिक्षयति कृपयेति । नित्यवत् स्वानन्दतृप्तेन मया कृपयैव तुभ्यमुपदिष्टं न द्रविणादिलोलुपतयेत्यर्थः ॥५१॥

एवं परमकृपालुनाचार्येण सप्रमाणकं सोपपत्तिकं ससाधनं सप्रयोजनं च तत्त्वमादिवाक्यार्थं ब्रह्मात्मैक्योपदिष्टे शिष्योपि गुरुपदिष्टार्थमनुभवन् कृपयोपदेष्टुराचार्यस्यारण्यरुदितशङ्कया खेदो माभूदिति प्रकरणार्थोपसंहारव्याजेन स्वस्य तदुपदिष्टब्रह्मविद्याफलप्राप्तिप्रदर्शनेनैव तं तोषयतीत्यभिप्रेत्याह—

एवं समन्वयविरोधनिरासविद्या-

निष्पत्तिसाधनफलानि गुरोः क्रमेण ।

विज्ञाय वेदफलमात्मनि सर्वमेव

पश्यन्नुवाच कृतकृत्यमतिः स शिष्यः ॥ ५२ ॥

एवमिति । समन्वयश्च विरोधनिरासश्च विद्यानिष्पत्तिसाधनं च फलं चेति तथोक्तानि अनेनाध्यायचतुष्टयार्थः क्रमेण दर्शितः । गुरोरिति पञ्चमी । गुरोः सकाशादित्यर्थः । वेदफलं वेदजन्यज्ञानफलं ब्रह्मभावमिति यावत् तस्यैव सर्वरूपत्वात् सर्वमित्याह । यद्वापुरुषार्थपर्यवसायिवेदफलस्वर्गादिसुखस्य सर्वस्याप्यनवधिकात्मानन्दलेशत्वात् तादृशात्मानन्दप्राप्तौ तदंशरूपस्वर्गादिसुखं सर्वं तत्रैवान्तर्भूतमित्याह वेदफलमिति । वैदिकं सर्वं फलमित्यर्थः । अत एव कृतकृत्यमतिः कृत्यं सर्वं कृतमिति मतिर्यस्य स तथोक्तः । श्रूयते हि परिपूर्णानन्दात्मज्ञानात्कृतकृत्यता “आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेद्”त्यादौ । स्मर्यते च “आत्मलाभान्न परं विद्यत” इति ॥ ५२ ॥

शिष्यस्य वचनमेवाह—

विद्याविग्रहमग्रहेण पिहितं प्रत्यञ्चमुच्चैस्तरा-
 मुत्कृष्योन्नमपुरुषं मुनिधिया मुञ्जादिषीकामिव ।
 कोशात्कारणकार्यरूपविकृतात्पश्यामि निःसंशयं
 कासीदस्ति भविष्यति क नु गतः संसारदुःखोदधिः
 ॥ ५३ ॥

विद्याविग्रहमिति । चैतन्यस्वरूपमग्रहेण पिहितं देहादिविलक्षणस्तत्ताक्षिस्वप्रकाशस्वरूप एवाहमित्यज्ञानेनावृतमुत्तमपुरुषं परमात्मभूतं प्रत्यञ्चं मुनिधिया मननादिसंस्कृतधिया कारणकार्यरूपविकृतात् कारणरूपाज्ञानात् कार्यरूपाद्विकाराच्च कोशात् कोशवदाच्छादकीभूतान्नप्राणमनोविज्ञानानन्दमयादुच्चैस्तरां स्पष्टमुत्कृष्य विविच्य पश्यामीति सम्बन्धः । विवेचने दृष्टान्तः—मुञ्जादिषीकामिवेति ।

मुञ्जस्तृणविशेषः पूर्वमपि प्रत्यगात्मदर्शनमस्तीति ततो वैलक्षण्यमाह
निः संशयमिति । एतादृशानुभवफलमनर्थनिवृत्तिमपि दर्शयति—कासीद-
स्तीति ॥ ५३ ॥

एवं त्वंपदलक्ष्यानुभवं तत्फलसंसारनिवृत्तिं च प्रदर्श्य इदानीं
तत्पदलक्ष्यानुभवं तत्फलपरमानन्दावाप्त्यादिकं च दर्शयति—

पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं

तिष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्यनन्ते ।

आत्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपं

पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम् ॥ ५४ ॥

पश्यामीति । चित्रम्—आश्चर्यं तत्र हेतुः—कूटस्थेति । असङ्गकूटस्थ-
चैतन्यैकरसमपि स्वतो गगनप्रसूनायमानमिदं द्वैतमभूदिति चित्र-
मित्यर्थः । अनन्ते—अपरिच्छिन्ने । ननु परिच्छिन्नस्य तव कथम-
परिच्छिन्नरूपत्वं तत्राह—आत्मानमिति । आत्मत्वादेव परिच्छिन्नतायाः
कल्पितत्वात्तस्याश्चानवच्छिन्नानन्दात्मज्ञानेन निरस्तत्वान्नोक्तदोष
इत्यर्थः—तर्हि कथं प्रपञ्चप्रतीतिः लेशानुवृत्त्येत्याह—दग्धरशनामिति । रशना
रज्जुः यद्वा चित्रमिवावार्थक्रियाशून्यं तस्यैव व्याख्या दग्धरशना-
मिति ॥ ५४ ॥

इदानीं वाक्यार्थानुभवं तत्फलं देहाद्यभिमानराहित्यं च दर्शयति—

अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थबिल्व-

तुल्यं शरीरमहिनिर्लव्यनीव वीचे ।

एवं च जीवनमिव प्रतिभासमानं

निःश्रेयसो ऽधिगमनं च मम प्रसिद्धम् ॥ ५५ ॥

अद्वैतमिति । ऐक्यमित्यर्थः । अहिनिर्द्वयनीवत् सर्पत्वक् यथा सर्पस्य परित्यक्तायां त्वचि नाभिमानः । तन्निष्ठकण्टकादिवन्धनादिना वा न दुःखादि तथा ब्रह्मात्मैक्यमनुभवतो मम न देहादावभिमानः तद्गतमानावमानादिना वा न हर्षशोकादित्यर्थः । देहाभिमानराहित्यफलमाह-एवं चेति । देहाभिमानाभावे सति जीवनमनादिसुखदुःखानुभवः न वस्तुतः देहसम्बन्धाभावात् किन्तु जीवनमिव प्रतीतिमात्रं प्रतिभासनं तत्त्वज्ञानमपि न वस्तुतः प्रमातृत्वाभावात् किं तु तदिव प्रतीतिमात्रं निःश्रेयसप्राप्तिरपि न वस्तुतः कालत्रयेपि देहसम्बन्धाभावेन बन्धाभावात् किन्तु तदिव प्रतीतिमात्रमिति प्रसिद्धं सिद्धमित्यर्थः । तथा च बद्धो मुक्तो विद्वानित्येतत्प्रतिभामात्रमित्यर्थः । तथा श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति ब्रह्मविद्वचनं च “बन्धमोक्षौ न विद्येते नित्यमुक्तस्य चात्मनः” इति चोपपद्यत इति भावः ॥ ५५ ॥

एवं स्वानुभवं प्रदर्श्याचार्यं महीकरणाय विद्यां प्रशंसति—

अद्वैतबाधकमभून्मम यद् द्वितीय-

मद्वैतमस्य बत बाधकमेव जातम् ।

मोहाद् द्वितीयमपबाधकमस्य विद्या-

सामर्थ्यतो द्वयनिवर्हणमद्वितीयम् ॥ ५६ ॥

अद्वैतेति । अस्य द्वैतस्य । ननु कथमद्वैतस्य द्वैतबाध्यत्वं तथा सति द्वैतवद्वैतमपि मिथ्या स्यात् किंचाद्वैतं द्वैतबाधकमिष्येतावता कथं विद्याप्रशंसा तत्राह—मोहादिति । अस्याद्वैतस्य द्वयनिवर्हणं द्वैतनिवर्तकं

विद्यमानमव्यद्वैतं मोहाद् द्वैतबाधितमिव प्रतीयते न तु वस्तुतो बाधित-
मतो न द्वैतवन्मिथ्यात्वापत्तिः अद्वैतं च विद्यासामर्थ्यादेव द्वैतं बाधते
न स्वतः अन्यथा पूर्वमपि द्वैतबाधकत्वप्रसङ्गात् । अतो विद्याप्रशंसा-
प्यस्तीति भावः ॥ ५६ ॥

ननु विद्यासामर्थ्यात् द्वैतनिवृत्तिरित्येतावता न कश्चिदाचार्य-
स्योत्कर्षः प्रतीयत इत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनर्थनिवृत्तिफलक-
विद्याया आचार्याधीनत्वावगमादाचार्यस्योत्कर्षोस्तीत्यभिप्रेत्याह—

आश्चर्यमद्य मम भाति कथं द्वितीयं

नित्ये निरस्तनिखिलाशिवचित्प्रकाशे ।

आसीत्पुरेति किमिमाः श्रुतयो न पूर्वं

येन द्वितीयमभवत्तिमिरप्रसूतम् ॥ ५७ ॥

आश्चर्यमथेति । अद्य भवत्सङ्गेन द्वैतनिवृत्तिदशायाम् । आश्चर्यमभि-
नीय दर्शयति कथमित्यादिना । आश्चर्यं द्योतयितुं निरस्तेति । निरस्तं निखिल-
मशिवं दुःखात्मकमद्वैतं यस्मिन् चित्प्रकाशे स तथोक्तः पुरा भवत्सङ्गात्
पुरा निरस्तनिखिलद्वैते मयि पुरा कथमिदं द्वैतमासीदित्येतदद्याश्चर्यं
भातीत्यर्थः । अद्येत्यनेनाचार्यसंपर्कस्यान्वय उक्तः पुरेत्यनेन व्यतिरेक
उक्तः । ननु तत्त्वमादिश्रुतिश्रवणव्यतिरेकेणैव द्वैतप्रतीतिर्नाचार्यसन्नि-
धिव्यतिरेकेणेत्याशङ्क्य तस्याध्ययनकालमारभ्याहरहर्विद्यमानत्वात् न
तद्व्यतिरेकप्रयुक्ता सेत्याह—किमिमा इति । पूर्वं भवत्सङ्गात्पूर्वमिमाः
इदानीं विद्याहेतवस्तत्त्वमादिश्रुतयः न किं न श्रुताः किं येन श्रवणा-
भावेन मायाप्रसूतं द्वैतं भवेत् तादृशं श्रवणं नास्तीति काका
सूच्यते ॥ ५७ ॥

अतः सतीष्वपि तासु तावन्मात्रेण द्वैतनिवर्त्तकविद्यानुदयात्
श्रीमच्छ्रीपादारविन्दरजःसंपर्के सति तादृशविद्योदयात् श्रीमन्त
पवोत्कृष्टा इत्याचार्यं मही करोति —

त्वत्पादपङ्कजसमाश्रयणं विना मे
सन्नप्यसन्निव परः पुरुषः पुराऽऽसीत् ।
त्वत्पादपद्मयुगलाश्रयणादिदानीं
नासीन्न चास्ति न भविष्यति भेदबुद्धिः ॥ ५८ ॥

त्वत्पादेति । सन् विद्यमानोपि असन् अविद्यमान इव ॥ ५८ ॥

ननु स्वार्थं प्रवृत्तेन मया काकतालीयन्यायेन दैववशोत्पन्नया
विद्यया तव संसारो नष्टः अतः कथं मत्संपर्कदेव तव विद्या तत्राह —

यस्मात्कृपापरवशो मम दुश्चिकित्सं
संसाररोगमपनेतुमसि प्रवृत्तः ।
त्वत्पादपङ्कजरजः शिरसा दधान-
स्त्वामाशरीरपतनादहमप्युपासे ॥ ५९ ॥

यस्मात्कृपापरवश इति । दुश्चिकित्सं तत्त्वज्ञानमहाभेषजपानं विना
अपरिहार्यमपनेतुं निवर्त्तयितुं स्वार्थं प्रवृत्तस्यातिदुष्करसंसारापसर-
णपर्यन्तं व्यापारानुपपत्तेः कृपयैव प्रवृत्तोसीत्यर्थः । ततश्च भवत्कृपा-
वशात् कृतकृत्योप्यहं देहपातपर्यन्तं भवच्छीघ्ररणरविन्दसेवापर-
एवासे । अन्यथा कृतघ्नत्वप्रसङ्गात् “यावदायुस्त्रयो वेद्या वेदान्तो गुरु-
रीश्वरः । आदौ विद्याप्रसिद्धार्थं कृतघ्नत्वायनुत्तय” इति स्मृते रित्याह

त्वत्पादेति । अनेनाचार्यसकाशाद्विद्याप्राप्त्यनन्तरं निरुपाधिपरदुःखप्रहा-
णपरायणगुरुप्रीत्यर्थं तदुपदिष्टार्थानुभवप्रदर्शनं कर्त्तव्यम् । विद्या-
नन्तरं देहपानपर्यन्तं गुरुसेवा च कर्त्तव्येति सूचितम् ॥ ५६ ॥

एवं “शक्तो गुरोश्चरणयोर्निकटे निवासान्नारायणस्मरणतश्च
निरन्तरायः । शारीरकार्थविषयावगतिप्रधानं संक्षेपतः प्रकरणं
करवाणि हृष्यन्ति”ति प्रतिज्ञातमर्थं सप्रपञ्चमुपपाद्योपसंहरति—

संक्षेपशारीरकमेवमेत-

त्कृतं परिव्राजकमुक्तिहेतुः ।

गुरुप्रसादात्परिलभ्य तत्त्वं

त्रयीशिरस्तत्त्वनिवेदनाय ॥ ६० ॥

संक्षेपशारीरकमिति । ‘संक्षेपशारीरकम्’ इति ग्रन्थनाम शारीरकार्थस्य
संक्षेपतः प्रतिपादकत्वात् संक्षेपशारीरकम् एवं समन्वयादिप्रतिपादन-
रूपेणाधिकारिणोनेनाव्यवहितमुख्यप्रयोजनं दर्शितं मुख्यत्वद्योतनार्थं
परिव्राजकग्रहणम् । अव्यवहितं चाह-त्रयीशिरस्तत्त्वनिवेदनाय-त्रयी-
शिरोभिस्तात्पर्येण प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानाय ॥ ६० ॥

ननु ब्रह्मज्ञानाय प्रकरणं कृतमित्यनुपपन्नं पुरुषापराधशतसं-
कुलतेत्यत्र प्रकरणस्यासंभावनादिनिवृत्तिफलकत्वप्रतिपादनादित्या-
शङ्क्य पारम्पर्येण तत्फलकत्वमित्येतावतैवोक्तं साक्षात् फलन्त्व-
संभावनानिवृत्तिरेवेत्युपक्रमैकरूप्यं दर्शयति श्रोतृणामस्मिन्नियमेन
प्रवृत्तिसिद्धयर्थं नान्यशास्त्रे—

अविरलपदपङ्क्तिः पद्मनाभस्य पुण्या

चरणकमलधूलिग्राहिणी भारतीयम् ।

घनतरमुपघातं श्रेयसः श्रोतृसंघा-

त्सुरसरिदिव सद्यो माष्टु माङ्गल्यहेतुः ॥ ६१ ॥

अविरलेति । इय प्रकरणात्मिका भारती सुरसरित् गङ्गेव श्रोतृ-
संघात् घनतरमुपघातं माष्टृति सम्बन्धः । तस्या विशेषणानि—
अविरलेत्यादीनि । अविरलाऽनतिस्फुटा पदपङ्क्तिः पदसमूहो यस्यां सा
तथोक्ता गभीरार्थपदवृन्दकेत्यर्थः । जलनिक्षिप्तपदपङ्क्तेरस्पष्टत्वात्
सुरसरिदपि अविरलपदपङ्क्तिर्मवति । पुण्या परिशुद्धा दोषनिवर्हण-
समर्थेति वा तत्र हेतुः—पद्मनाभस्य चरणकमलधूलिग्राहिणीति । पद्मनाभस्य
सत्त्वप्रधानमायाप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य चरणं पदमधिष्ठानं तदेव
कमलमानन्दरूपत्वेन कमनीयत्वात्तस्य धूलिः एकदेशः एकदंशत्वं
चाखण्डाकारवृत्तिप्रतिफलनात् तं गृह्णातीति तथोक्ता तथा च निर्दुष्ट-
परमेश्वरविषयत्वात् भारत्याः पाठमात्रेण दोषनिवर्हणसामर्थ्य-
मित्यर्थः । अथवा अनेन भारत्याः पद्मनाभस्य श्रीपादारविन्दे समर्पणं
सूचितम् । सुरसरित्पक्षे तु प्रसिद्ध एवार्थः । अतएव माङ्गल्यहेतुः शुभहेतुः
उपघातमसंभावनादिप्रतिबन्धं सुरसरित्पक्षे पापं श्रोतृसंघात श्रवणा-
नुष्ठातृपुरुषसमूहात् सुरसरित्पक्षे गङ्गादिशब्दश्राविसमूहात् माष्टु
शुद्धी करोतु निवर्तयत्वित्यर्थः । निवर्तनस्य फलमाह—श्रेयस इति ।
मोक्षसाधनात्मज्ञानायेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इदानीमस्य ग्रन्थस्य निपुणगुरुप्रासदमूलत्वेन संप्रदायाधि-
गतत्वं द्योतयन्नत्यन्तमादर्त्तव्यत्वं दर्शयति—

श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजःसंपर्कपूताशयः

सर्वज्ञात्मगिराऽङ्कितो मुनिवरः संक्षेपशारीरकम् ।

चक्रे सज्जनबुद्धिवर्धनमिदं राजन्यवंश्ये नृपे

श्रीमत्यक्षतशासने मनुकुलादित्ये भुवं शासति ॥ ६२ ॥

श्रीदेवेति । कर्तृगौरवाद्यादत्तव्यत्वं दर्शयति—सर्वज्ञात्मेति । या गीः
तयाङ्कितः लक्षितः सर्वज्ञात्माख्यो मुनिवरो यतिरित्यर्थः । चक्रे
कृतवान् । कलौ प्रायशो जनाः अर्थनिर्दुष्टतामपश्यन्तः प्रणेतृगौरवमेव
पश्यन्तः चिरंतनमपि ग्रन्थमद्यतनत्वबुद्ध्योपेक्षेरन्निति मत्वा ग्रन्थस्य
चिरकालीनत्वज्ञापनाय चिरकालीनराजसम्बन्धमाह—राजन्यवंश्येति ।
अथवा ग्रन्थस्य प्रसिद्धराजकालीनत्वे प्रदर्शिते प्रसिद्धस्य राज्ञो
निपुणविद्वत्कुशलताकुलत्वेनायं ग्रन्थस्तैः परीक्षित एवेति तत्र मन्दानां
विश्वासार्यमाह—राजन्येति । अथवा राज्ञोऽत्यन्तकुपितत्वेन तद्यशो
वर्द्धनाय तन्नाम ग्रन्थे दर्शयति—राजन्येति । अक्षतशासने अखण्डितप्रतापे
मनुकुलादित्य इति नृपनाम ॥ ६१ ॥

इदानीं मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि
प्रथन्ते बहुमङ्गला ग्रन्थाः फलाय भवन्तीति न्यायेन मध्येपि
हरिशंकरादिपदग्रहणेन मङ्गलं सिद्धवत्कृत्यान्तेपि विष्णुं नमस्कुरुते—

भुजङ्गमाङ्गशायिने विहङ्गमाङ्गगामिने ।

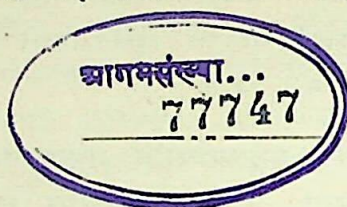
तुरङ्गमाङ्गभेदिने नमो रथाङ्गधारिणे ॥ ६३ ॥

भुजङ्गमेति । शेषभोगशायिने विहङ्गमाङ्गगामिने गरुडगामिने
तुरङ्गमाङ्गभेदिने केशिसंज्ञकासुरहन्त्रे रथाङ्गधारिणे चक्रधारिणे
श्रीविष्णवे नमः नमस्कारोस्त्विति ॥ ६३ ॥

यज्जिज्ञासा मुमुक्षोर्हिततमफलदा यस्य विहं विविक्तौ

विश्वाख्यो यः श्रुतीनां श्वसनपवनवद्योनिराम्नायराशेः ।

तात्पर्येण प्रवृत्तिर्यत इदमखिलं ज्योतिषां ज्योतिरात्मा
 गृह्णातु श्रीनृसिंहः स तु शुभमशुभं वाग्वलिं वाङ्मयं मे ।
 श्रीमज्जगन्नाथगुरोरनुग्रहः प्रविश्य मां योजयदत्र कर्मणि ।
 अतो ग्रहग्रस्तमनुप्यवन्मे प्रवृत्तिरेषेति बुधाः क्षमध्वम् ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथाश्रमश्रीचरणचरणपरि-
 चरणप्राप्तविद्यनिखिलविद्वज्जनमनोहरश्रीमन्नृसिंहाश्रमश्रीचरण
 विरचितायां संक्षेपशारीरकव्याख्यायां तत्त्वबोधिनी
 समाख्यायां फलाख्यश्चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥
 समाप्तं चेदं सटीकं संक्षेपशारीरकम् ।

प्रथमाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
तद्विषया	तद्विषया	७	१६
ब्रह्मा ब्रह्म स्यादयतो	ब्रह्माब्रह्म स्यादतो	८	१०
स्वरूपसाध्य	स्वरूपस्वाध्य	"	१२
त्यक्स्वरूपं	प्रत्यक्स्वरूपं	"	१८
भोक्ता	भोक्तृ	"	"
न ब्रह्म	न हि ब्रह्म	६	३
ब्रह्मणो ज्ञाना	ब्रह्मणोऽज्ञाना	१०	१६
विभागो अवास्तव	विभागोऽवास्तव	१३	१७
उद्दिगरेयुः	उद्दिगरेयुः उद्भावयेयुः	२१	७
यथार्थत्वेना	यथार्थत्वेना	२५	३
मिप्रेत्य	मित्यमिप्रेत्य	"	१०
न्यायतः	नान्यतः	३१	३
दस्ति	दस्ति च	३५	३
ज्ञानवादि	ज्ञानवादि	४०	८
परिकल्पित	परिवर्जित	४६	१५
गच्छति	गच्छन्ति	४७	४
ब्राह्मण्यजात	ब्राह्मण्यजाति	४६	३
तत्रायमाक्षेपः	तत्रैवमाक्षेपः	५१	६
वस्तुविन्याधते	वस्तुन्यवाधिते	"	१८
ऽहंकारेऽऽधारे	ऽहंकारे आधारे	५२	६
हंकारेऽऽधारस्या	हंकारे आधारस्या	५३	१७
रेव वाध्यास	रेवाध्यास	५८	१५
हंकारस्या	हंकारस्याप्य	५६	४
मर्थान्तःकरणा	मर्थान्तःकरणा	६०	६
आदिपदेन ज्ञाना	आदिपदेनाज्ञाना	६१	४
किञ्चिद्व्यवहित	किञ्चिद्व्यवहित	"	१४
तिरिक्तज्ञाना	तिरिक्ताज्ञाना	७०	१६
मोहस्पृश्य	मोहस्य दृश्य	७१	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
मोक्षविरह	मोहविरह	"	१४
प्रकल्पनयपी	प्रकल्पनमपी	"	२०
परक्ता	परक्तां	"	२२
स्वत्मान	स्वात्मान	७२	७
स्वज्ञान	स्वाज्ञान	"	८
सुमुक्षु पुरुषार्थः	सुमुक्षुपुरुषार्थः	७७	१७
क्रियापुरुषेच्छया	क्रियाः पुरुषेच्छया	८०	१०
निदानज्ञानस्य	निदानाज्ञानस्य	८२	५
वैराग्यसंभवे न	वैराग्यसंभवेन	८४	५
साध्ये तदेकफले	साध्ये पुरुषः परमात्मा त- द्विविदिषा तज्ज्ञानेच्छा तन्मात्रसाध्ये तदेकफले	८५	५
ऽप्रसिद्धः	ऽसिद्धः	"	५
भोगो नत्वारब्ध	भोगेन प्रारब्ध	"	१६
परमात्मनः	परात्मनः	६०	१४
त्वात्मान	त्वात्मन	६१	१२
प्रवृत्तिनिवृत्तिषु	प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु	६३	२०
अत्रोच्यते	अस्योच्यते	"	२२
साधारण	साधारणस्य	"	२४
प्रापको हेतु	प्रापकौ हेतू	१००	३
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च	पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च	१०३	६
लोकैषणाया	लोकैषणायाश्च	१०३	७
निवृत्त्यो	निवृत्त्यो	१०५	११
नियमत्वप्रसङ्गः	नियममात्रभङ्गप्रसङ्गः	१०८	५
किमैक्ये ।	किमैक्ये	११०	१२
स्वर्गादिरादेणात्म	स्वर्गादिरागिण आत्म	१११	६
नोपलब्ध्यभावः	नोपलब्ध्यभावः	"	१५
बुद्धिशुद्धि	बुद्धिशुद्धि	"	१६
पटुहर	पटुतर	"	२३
करणाशङ्का	करणाशङ्का	११३	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
विषये	त्रिषये वा	११४	१६
परोक्ष्य	पारोक्ष्य	„	२१
पारोक्ष्यापरोक्ष	पारोक्ष्यापरोक्ष्य	११६	२२
जनेन	जनने	११६	१०
सर्व प्रमाण	सर्वप्रमाण	१२२	२४
ब्रह्मणो विषयत्व	ब्रह्मणोऽविषयत्व	१२३	६
न्यदर्शनात्	न्ययदर्शनात्	१२४	८
सत्येव	सन्त्येव	„	२०
मानान्तरेण ज्ञात	मानान्तरेणाज्ञात	१२५	३
नहीतु	ग्रहीतु	„	१२
उपाधि	उपाधिमत	१३०	१०
स्तटस्थ	तटस्थ	„	११
वास्त्यप्रकाशन	वास्त्यप्रकाशन	१३२	१
न प्रमेयोऽपि	न्वप्रमेयेऽपि	१३३	४
धीजनसामर्थ्य	धीजननसामर्थ्य	१३५	७
निसृतान्तःकरण	निःसृतान्तःकरण	„	१३
यज्जनयति	यद्यज्जनयति	१३६	१८
तज्ज्ञानं परोक्षमेव	तज्ज्ञानमप्यपरोक्षमेव	१३८	५
तस्यानुपपत्तेः	तस्या अनुपपत्तेः	१४१	१७
भाग्यस्य	भागस्य	१४५	२
दानायनादि	दानयनादि	„	१८
तद्विशेषतया	तद्विशेष्यतया	१४६	१३
द्विरवत्तदेवता	द्विरवत्त	१४८	११
पुंस्प्रवृत्तेः	पुंस्प्रवृत्तेः	१५३	३
वाक्यानां	वाक्यं	„	१३
धात्वर्थविषयः	धात्वर्थविषयः किन्तु	१५६	१८
कृतिसाधनत्व	कृतिसाध्यत्व	१५७	१०
तद्वा	तदा	१६०	७
कायलुसंसर्गिणि	कार्यसंसर्गिणि	१६२	१६
खालिङादि	खलु लिङादि	„	१७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
निग्रमेन	नियमने	१६५	१८
संस्पृष्टबुद्धिजनने	संस्पृष्टबुद्धिजनने-तादात्म्य-		
	बुद्धिजनने	१६७	१२
गोचरविषयः	गोचरो विषयः	१७२	१८
प्रयोजनसमाना	प्रयोज्यसमाना	१७३	४
परिर्जनतः	परिवर्जनतः	१७५	१६
लाक्षणिकप्रवृत्ति	लाक्षणिकवृत्ति	,,	२२
तत्त्वशब्दोभय	तत्त्वशब्दयोरुभय	१७६	१६
लक्षणयोभय	लक्षणाया उभय	,,	१८
विभागादि	विभागादे	१७७	५
रविध	रविरोध	१७९	८
आदेयांशे	आदेयेंशे	१८०	१
आदेयांशइति	आदेयेंश इति	,,	५
तच्चन्यं	तज्जन्यं	,,	१८
उभयपदस्य	उभयपदस्था	१८२	२३
प्रथमपठितत्वं च	प्रथमपठितत्वं	१८३	११
विरुद्धमित	विरुद्धमित्याह	१८५	२२
नुपपत्ति	नुपपत्ति	१८८	२१
गुणन्यायेन	गुणान्वयेन	१८९	३
नुपपत्तिव्याख्यात	नुपपत्तिव्याख्यात	१९२	११
वाक्यभेद	वाक्यभेद	१९४	१४
केवले	केवलेऽपि	१९५	२२
चामुख्या	मुख्यः	१९६	४
तात्वं	तत्त्व	२००	२४
शेषपदार्थ	अशेषपदार्थ	२०२	८
मखण्डार्थनिष्ठं	मखण्डार्थनिष्ठं	२०४	८
वचस्युपलब्ध	वचस्युपलब्ध	२०६	२१
सम्बन्धो	संबन्धो	२०८	४
बुद्धपदवीं	बुद्धिपदवीं	,,	५
किंत्ववच्छेदकस्य	किंचावच्छेदकस्य	,,	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
दृष्टान्त ब्रह्मणादे	दृष्टान्तः ब्राह्मणादे	२१०	३
सिद्धस्त्वात्	सिद्धत्वाद्	"	५
योषितादौ	योषिदादौ	"	५
चिन्ननववद्	चिन्तनवद्	"	६
चिताटस्थं	चित्ताटस्थं	२११	१६
किंच	किं	२१२	१२
लक्ष्ये वा	लक्ष्ये	२१५	२१
संबन्धितया	संबन्धिता	२१६	१
भेदाभेदाद्	भेदो भेदाद्	२१८	१७
मुपाददानेति	मुपाददाना इति	२२०	२०
पदार्थैकरसो	पदार्थ एकरसो	२२१	११
तात्पर्यस्यै	तात्पर्यार्थस्यै	"	२४
मनुगच्छन्तं	मनुपगच्छन्तं	२२४	१
वचसामेकार्थे	वचसामर्थे	२२६	६
न हि तयोरिति	नतु तयोरिति	२३३	७
बुभुत्सितमर्थ	बुभुत्सितमर्थ	"	१८
पृष्टे	पृष्टे तत्—	२३४	१८
बोधकत्वसंभवः	बोधकत्वासंभवः	२३५	१४
प्रकर्षप्रकाशा	प्रकर्षः प्रकाशा	२३६	१७
स्वरूपज्ञानान्तरीय	स्वरूपज्ञाननान्तरीय	२३७	१३
सिद्धत्येव	सिद्धत्येवेति	२३७	१६
बुभुत्सितार्थत्वा	बुभुत्सितत्वा	"	२३
जातिचन्द्रस्यै	जातिः चन्द्रस्यै	"	२५
ज्ञाते	ज्ञाते विशेषतोऽज्ञाते	२३८	५
प्रकृष्टस्य प्रकाश	प्रकृष्टप्रकाश	२४०	२२
चन्द्रत्वादनतिरेकेण	चन्द्रत्वाद्व्यतिरेकेण	"	२३
न च वाच्यत्वज्ञाना	न च चन्द्रपदवाच्यत्वज्ञाना	"	२४
निमो	नियमो	२४६	६
आत्ममनो	आत्मा मनो	"	२२
चैतन्यावच्छेदक	चैतन्यावच्छेदेकत्व	२४७	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
त्मेक्षितत्वे	त्मेक्षितृत्वे	२४६	६
तेनासौ	नासौ	„	२१
उत्सारयद्भिः	उत्सारयद्भिः अपसारयद्भिः	२५३	१६
आकारणकत्वा	आकारणकत्वा	२५४	१७
स्पष्टमुक्तिफलां	स्पष्टं मुक्तिफलां	२५६	५
दृष्टे	दृष्टं	२६२	५
प्रमाययत्	प्रमाययत्	२६३	२४
सिद्धत्वात्	सिद्धत्वात् तत्	२६४	३
स्वरूपेण सिद्धस्य	स्वरूपेणासिद्धस्य	„	१६
पदार्थद्वयवादाय	पदार्थद्वयमादाय	२६६	२१
परिगृहीतादेय	परिहृतानादेय	२७०	१४
यन्मूलनाय	यन्मूलोन्मूलनाय	२७२	६
व्यवहारास्पद	व्यवहारास्पद	२८०	१४
सविनेप्यादौ	सवितेत्यादौ	२८१	१४
काचिन्न क्षतिः	काचिन्न नः क्षतिः	२८२	१४
प्रमाणसामान्य	प्रमाणसामान्यलक्षण	२८३	८
गृहीतुं	ग्रहीतुं	२८८	४
पस्थितेव्युत्पत्तिः	पस्थिते व्युत्पत्तिः	„	७
ग्निरर्थ इति	ग्निरर्थ इति गम्यते	२८६	१०
तन्न वेदान्ता	तन्न न वेदान्ता	२९०	८
प्रमाणादप्रमेय	प्रमाणादप्रमेय	„	२२
निसंदिग्धं	निःसंदिग्धं	२९१	६
नैव	नैवं	२९३	३
अज्ञातवस्तु	अज्ञातं वस्तु	२९५	११
वेदान्तेषु पुनः	वेदान्तेषु न	३००	६
निश्चयसं	निःश्रेयसं	„	१३
योग्यत्वाच्चाति	योग्यत्वात् । न	३०४	२१
द्दशम	द्दशम	३०६	१८
किंत्वज्ञान	किंच ज्ञान	३११	१५
विषयास्य	विषयस्य	„	२५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
न च श्रुतौ	ननु श्रुतौ	३१४	६
रजसस्तम	रजस्तम	३१५	८
देववदत्त	देवदत्त	३१७	३
संसर्गभाव	संसर्गाभाव	"	६
तेजोवत्य	तेजस्विन्य	"	१४
"	"	"	१६
प्रोढा	प्रौढा	"	१६
जगत्कारणत्वेन	जगत्कारणत्वे	३२१	१६
वदन्ति	प्रवदन्ति	"	२३
प्रपञ्चपरिणामो	प्रपञ्चपरिणामो	३२२	१३
मदभेदः	मतभेदः	३२४	४
प्रामाणिकत्वाद्	प्रामाणिकत्वाद्	३२५	१२
च्छब्दात्तत्तद्वुद्धि	च्छब्दतत्तद्वुद्धि	३२७	४
पशुफलं	पशुः फलं	"	२३
क्रियातुत्वेहे	क्रियाहेतुत्वे	३३२	७
न प्रति	न न प्रति	३३५	६
सर्वजनान	सर्वजनीन	"	१७
भावादि तेन	भावात् । एतेन	३३६	२२
रोहादामु	रोहदामु	३४६	७
तद्भूषण	तद्भूषण	३४८	१२
ततः	ततः प्रवर्तकवाक्यस्य	३४९	२०
व्युत्पत्तिर्नि	व्युत्पत्तिं नि	३५१	७
समयस्य	सामर्थ्यस्य	३५२	२
पूर्वक्षतेः	पूर्वत्वक्षतेः	"	२५
फलकारणतया	फलकरणतया	३५४	१३
रन्वयो	रन्वयो	"	२२
यो	श्रेयो	३६२	१६
चैवमनुमिते	न चैवमनुमिते	३६६	१६
शब्दत्व	शब्दत्व	३६७	२४
तदायत्ततज्ज्ञान	तदा तत्तज्ज्ञान	३६८	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
पदार्थगोचर	पदार्थगोचर	३७४	१२
शब्दत्व	शाब्दत्व	३७६	२
चान्यत्र	चात्र	"	११
ग्रहणाथ	ग्रहणार्थ	"	१३
वर्जिता क्रिय	वर्जितक्रिय	"	१६
तत्प	तत्पद	३७६	६
परेषां	अत्र परेषां	"	११
मिदं च	मिदमिति च	३८२	३
पुरुषार्थविषयत्व	पुरुषार्थविषयत्व	३८४	८
स्वर्गात्मा	स्वर्गात्मता	"	१०
भाव्यन्तरा	भाव्यान्तरा	३८५	६
केवलपदात्	केवलात्पदात्	"	२१
नन्वत्रैव	नन्वन्यत्रैव	३६०	२१
ब्रह्मावगमने	ब्रह्मावगमेन	३६५	१५
करणी	करिणी	४००	८
मात्रस्ततः	मात्रं ततः	४०२	५
करणी	करिणी	"	१०
नायौगिकत्व	नैयौगिकत्व	४०४	१७
दूषयिष्यन्नन्येन	दूषयिष्यन्नन्येन	"	१६
वाची धातु	वाचिधातु	४०५	४
आदिगत्वेन	अदिगत्वेन	"	५
पपत्तेः । उक्ततया	पपत्तेरुक्ततया	४०६	२
सिद्धेव पान	सिद्धेवापान	"	५
तदाक्यं	तद्वाक्यं	४०७	७
यानना	यातना	"	७
नियोगनियोग	नियोग	"	१०
निवृत्तिनियोग	निवृत्तिनियोग	४११	८
वलवदनिष्ठा	वलवदनिष्ठा	"	२०
प्रसक्तेभ्रान्ति	प्रसक्तेभ्रान्ति	४१२	१०
ऽथोपहतः	ऽथोपहतः	४१४	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
द्विशिष्टसाधन	विशिष्टेष्टसाधन	"	१२
निवृत्तिप्रयोग	निवृत्तिनियोग	४१६	७
भक्षणादिन	भक्षणादिनः	४२२	८
प्रत्यक्ब्रह्म	प्रत्यग् ब्रह्म	४२६	३
दखलं	दखिलं	४३०	५
त्रिकं द्वयं	त्रिकद्वयं	४३२	१
प्यनूद्यत्वं	प्यनूद्यमानत्वं	४३३	७
मनूद्यत्व	मनूद्यमानत्व	"	१०
यागनिनिष्ठं	यागनिष्ठ	"	२०
सम्भवं	संभवः	४३५	४
पराणामपि	पराणामपि	"	६
वेदवचस्ता	वेदवचसस्ता	४३६	१६
संसृष्टार्थ	संसृष्टार्थ	४३८	४
रूप्याज्ञानमिति	रूप्यज्ञानमिति	"	५
अविभिन्नं	अभिन्नं	"	६
माङ्गिफलेन	मङ्गिफलेन	४३९	१०
ध्ययने दर्शना	ध्ययने ऽदर्शना	४४०	१
क्रत्वारभम	क्रत्वारम्भ	"	१७
तस्याध्यान	तस्याधान	"	१९
नानन्तर्य	आनन्तर्य	४४९	१२
विषयत्वत्कुण्ठी	विषयत्वात्कुण्ठी	४५२	१८
कदेशः श्रेयसो	कदेशश्रेयसो	४५३	१३
वेदान्तैरवान्तर	वेदान्तैरेवावान्तर	४५६	२१
पदार्थावबोध	पदार्थान्वयबोध	४६०	५
पदस्थार्थत	पदस्थार्थत	"	१८
स्तर्हीति	तद्धीति	४६१	४
परिनिष्ठितनिष्ठं	परिनिष्ठितनिष्ठम्-अभिव्यार्थनिष्ठं	"	५
संबन्धाय	संबन्धार्थे	"	१७
प्रभाकर	प्राभाकर	४६४	१९
गौरव	कल्पनागौरव	४६९	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
वाक्यस्थ	वाक्यस्थ	४७१	६
युक्तसंभावितानि	युक्तिसंभावितानि	"	१८
निविष्टानि	न विद्धः	४७२	१६
निवर्त्यो	निर्वर्त्यो	४७३	१८
निवर्त्यत्वं	निर्वर्त्यत्वं	"	"
निवर्तना	निर्वर्तना	४७५	१२
पादानादिति	पादानमानादिति	"	१६
निलय	निलयं	४७७	६
ब्रह्मणोहनवच्छिन्न	ब्रह्मणोऽनवच्छिन्न	"	१६
स्वधाध्याया	स्वाध्याया	४७८	११
करणैकत्वं	कारणैकत्व	४७९	१६
पदार्थान्वय	पदार्थानन्वय	४८०	४
नतात्पर्य	नतत्तात्पर्य	"	५
नवयापातः	नन्वयापातः	४८३	४
वगीत	विगीत	४८८	७
पूर्वोक्तं प्रसिद्ध	पूर्वोक्तां प्रसिद्धि	४८९	१३
संकीर्तिते	संकीर्तनं	"	१८
ण्णोणा	ण्णोरणा	४९२	४
मच्छिन्न	मवच्छिन्न	४९३	५
ताटस्थं	ताटस्थ्यं	४९५	११
स्युपहितस्य	प्युपहितस्य	४९६	५
प्रकाशत्वे	परप्रकाशत्वे	"	१६
तलः	ततः	"	१७
दश	दृश	"	२०
यतो	हि यतो	५११	१६
वाक्यस्थ	वाक्यस्थ	५१६	१०

४९६ पृष्ठे २२ पङ्क्तौ "रित्यर्थ" इत्यनन्तरं "विशेषणसिद्धौ हि विशिष्टसिद्धिर्भवति न च करणीभूतस्य सोमस्य सिद्धिरन्यतोऽस्ति ततो विशिष्टविधिसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिरित्यर्थः" इति त्रुटिः ।

इति प्रथमाध्यायस्य शुद्धिपत्रम् ।

द्वितीयाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
प्रत्यक्षादिबाधकमुत्तवा	प्रत्यक्षादिबाधमुत्तवा	५२२	१८
ज्ञानयो	नानयो	५२३	१३
अयं	अयं तु	"	१७
प्रमाणं	प्रामाण्यं	५२५	४
बाधकत्वं मित्या	बाधकत्वमित्या	"	६
विद्वदपसद	विद्वदपसदः	५२६	१७
तद्गोचर	तद्गोचर	"	२३
प्रमाणबाधित	प्रामाणाबाधित	५२७	६
"	"	"	"
घटादे	घटादे	"	२२
वस्तुतत्त्वानवच्छिन्न	वस्तुतत्त्वस्यानवच्छिन्न	५३०	६
समानगुण	समानगुणवद्	"	२०
सहकृद्वुद्धे	सहकृतवुद्धे	५३१	१५
विषयत्वप्रयोजकत्वादि	विषयत्वमप्रयोजकत्वादि	५३३	१७
जनकत्वेन च	जनकत्वेन	५३४	२३
फलितत्वा	फलित्वा	५३५	४
विलक्षत्वा	विलक्षणत्वा	५३६	१७
धराबाहिक	धाराबाहिक	"	१६
कदापि	कदाचित्	५३८	१३
मानवृत्ते	मानप्रवृत्ते	५३९	३
व्यवहारिकत्व	व्यावहारिकत्व	५४०	१२
प्रामाण्याभावेन	प्रामाण्याभावेन	५४१	४
सत्यामिथ्या	सत्यमिथ्या	"	६
लिङ्गविपरिणामेन	लिङ्गविपरिणामेन	"	२०
स्वाप्नाद्विशेषः	स्वप्नाद्विशेषः	५४२	२०
नैव तमनुतिष्ठेत्	तमनुतिष्ठेत्	५४३	४
विदारिणपटुः	विदारणपटुः	"	२३
स्वप्रकाशस्थ	स्वप्रकाशकूटस्थ	५४६	२४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
दोषजन्यत्वो	दोषजन्यत्वे	५४१	१५
प्रत्यभिज्ञाविषयं	प्रत्यभिज्ञाविषयः	५५०	१
विज्ञान ? ततो	विज्ञानसंततो	"	४
प्रमात्रादिभेदा	प्रमात्रादिभेदाभेदा	५५१	६
प्रतीतिकत्व	प्रतीतिकत्व	"	२०
तत्त्वमादिवाक्यं	तत्त्वमस्यादिवाक्यं	५५३	१४
व्यवहारिकत्व	व्यावहारिकत्व	५५४	१२
दर्शनाः	दर्शना-	५५५	१०
यस्याम्	यस्य तम्	"	१६
नित्यबोधेनानासिद्धि	नित्यबोधेनानादिसिद्ध	५६०	
विरोधिस्वभावात्	विरोधिस्वभावत्वात्	"	१७
नित्यनानात्वान्ना	नित्यमानत्वान्ना	५६०	२१
तेन	तेन परिपीडितं	५६१	८
प्रत्यकृत्त्वं	प्रत्यकृत्त्वं तदेव च घटादीनां		
	तत्त्वं	५६५	१
घटादिप्रमाण्यस्य	घटादिप्रामाण्यस्य	५६६	४
जैमितिः	जैमिनिः	५६८	६
दूरप्रसरित	दूरप्रसारित	५७१	१
अहे	अर्हे	५७२	२२
प्रत्यक्षादे	न प्रत्यक्षादे	५७३	१५
दुर्निरूपत्वाभावत्त-	दुर्निरूपत्वाभावात्त-	५७४	१६
तत्त्वावेदन	तत्त्ववेदन	५७५	२०
परार्थसत्त्वा	परमार्थसत्त्वा	५७२	२३
तद्धानेन	तद्धानेन	५७६	२४
दूरप्रमायाः	दूरप्रमायाः	५८०	१४
भ्युपगम	भ्युपगम	५८२	१८
विरोधनुत्येति	विरोधनुत्या इति	५८२	२०
कर्मोपसना	कर्मोपासना	५८३	११
आरम्भणद्यधिकरणे	आरम्भणद्यधिकरणे	५८३	२१
परिणति	परिणति	५८४	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
शङ्क्यायां	शङ्कायां	५८७	७
नुपन्नत्वा	नुपपन्नत्वा	५९०	७
किञ्चिद्विना	किञ्चिद्विना	५९०	१६
पूर्वक्षणावस्थायित्व	पूर्वक्षणावस्थायित्व	५९१	६
स्थायित्वा	स्थायित्वा	"	१०
तस्यापि	तस्यापि	"	१५
द्रव्यवदिदं	द्रव्यवदिदं परिदृश्यमानं	५९२	१२
परिमाणु	परमाणु	५९६	७
सप्रपञ्चमिति	सप्रपञ्चमिति ब्रह्मणि	६००	८
सप्रपञ्च	सप्रपञ्चत्व	६०१	५
जीवाः	जीवाः तत्र च	६०३	२
दृष्टिविलया	दृष्टिविलया	"	७
भ्यासादशायां	भ्यासदशायां	६०५	६
एता दृष्टयो	एता दृष्टयो	६०६	१७
मुमुक्ष्वैकत्वा	मुमुक्ष्वैकत्वा	६०७	६
अयमपेक्ष्य	त्रयमपेक्ष्य	६०९	१४
कन्योद्वहन न्यापातः	कन्योद्वहनन्यायापातः	६११	२१
शब्दः	शब्दाः	६१२	७
व्यावहारिकप्रामाण्यं	व्यावहारिकप्रामाण्यं च	६१३	५
बाधान्न	बाधाभावान्न	६१३	६
प्रमाणदोषजन्य	प्रमाणदोषजन्य	६१३	१०
सत्यं घटादिजनकस्य	सत्यघटादिजनकस्य	६१४	११
त्याशङ्क्य	त्याशङ्कां	६१६	६
प्रतीयते	प्रतीयते	६२१	१८
विनाऽपि	विना च	६२८	२
कल्प्यते	कल्पते	"	३
शौल्क्येन	शौल्क्ये न	६३०	१३
तद्ग्रहण	तद्ग्रहण	"	१४
प्रकाट्य	प्राकट्य	६३३	६
विनाशत्व	विनाश्यत्व	६३५	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
चाद्वितीयावेदक	चाद्वितीयत्वावेदक	६३६	१७
मुन्मृद्ग	मुन्मृद्	६३७	११
पूर्वोत्पन्नसंजात	पूर्वोत्पन्नमसंजात	"	१५
सर्वमानीय	सर्वमत्रानीय	६३८	६
विधिः	विधिः कर्मैव विधिः	"	१६
शङ्कयायां	शङ्कायां	६४२	७
त्ववधानेन	त्वव्यवधानेन	६४५	८
निर्वर्तयत्येव	निर्वर्तयत्येव	६४६	२२
भस्करः	भास्करः	६४७	२
गणाः ग्रहगणाः	गणः ग्रहगणः	"	४
महाशास्त्र	महाशस्त्र	६४८	८
प्रसिद्धस्य	प्रसिद्धस्य हि	"	१८
हेतुत्वेनोक्तः	हेतुत्वोक्तः	६५१	१७
शङ्क्यं	शक्यं	६५३	१६
मुक्ताव्यवस्था	मुक्तव्यवस्था	६५४	१०
वेदने	वेदना ने	"	१५
तत्र चान्तः	तत्रान्तः	६५५	४
करणावच्छिन्नस्य	करणावच्छिन्नस्यवा	"	५
रभ्यु	रप्यभ्यु	"	८
एकस्मिन्नपि	एकस्मिन्नपि जन्मनि	"	२४
शरीरस्थ	शरीरस्थ	६५६	११
मुक्त्यपादनस्य	मुक्त्यापादनस्य	६५७	६
मुक्त इति	मुक्ता इति	"	१६
तेषाममुक्त	तेषां मुक्त	"	२०
शिष्यतदु	शिष्यस्य तदु	"	२४
परिकल्पितस्य	कल्पितस्य	६५७	३
कश्चि	कांचि	"	६
मुक्तामुक्ताभेद	मुक्तामुक्तभेद	६६०	१६
जग्राद्वो	जाग्रद्वो	६६१	११
प्रतीतिः	प्रतीतिः	"	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
निश्रेयसं	निःश्रेयसं	६६३	१२
चात्रह्यऽज्ञान	च ब्रह्माज्ञान	६६४	२
सत्या	सत्या मिथ्या	६६६	२४
वागुरा	वागुरा सा	६६७	८
नानुमाना	अनुमाना	६७०	१३
प्रमाणिक	प्रामाणिक	"	१४
सभाषिष्ठाः	भाषिष्ठाः	३७१	४
ब्रह्मणोप्यस्ति	ब्रह्मणोस्यास्ति	६७२	४
सर्पादिर्मुख्य	सर्पादिप्रख्य	६७३	५
प्रमाणागम्यत्वे	प्रमाणगम्यत्वे	"	१२
क्षिप्तं अस्त	अस्तं क्षिप्त	६७५	३
प्रवेशित	प्रवेशितम्	"	३
निर्द्धार	निर्द्धार	"	७
ममभासत	मवभासत	६७७	१३
जीवाश्रयत्व	जीवाश्रयत्वपर	६७८	२
नुभवविरोधेन	नुभवानुरोधेन	"	२०
रहितमेव	रहितमेव कुतः	६८३	१४
तत्तन्निष्ठ	तन्निष्ठ	६८४	१२
नियामकस्त्येव	नियामकमस्त्येव	"	१३
दोषा	दोषा	६८६	१४
तमसा	तामसा	६८७	१४
बहुश्रुत	बहुश्रुत	६८८	३
मण्डनचः	मण्डनवचः	"	११
कारण	करण	"	१६
कारण	करण	६८९	३
ज्ञाप्य	ज्ञाप्य	६९०	२०
मेवास्मदुक्त	मेवमस्मदुक्त	"	२
तद्वद्धता	तद्वत्ता	६९१	१०
संविदज्ञानश्रय	संविदनाश्रय	६९५	१८
निरावरण	निरावरणत्वे	६९६	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
मनुपन्यस्य	मुपन्यस्य	७०२	१३
तदन्तरमपि	तदन्तरपि	७०५	१८
कल्प्येते	कल्प्यते	७०७	१२
माज्ञानस्यै	मज्ञानस्यै	७०८	१५
दर्पणस्थ	दर्पणस्थं	७१२	५
प्रत्यङ्मुख	प्रत्यङ्मुखत्व	"	१०
तज्ज्ञातौ	तज्ज्ञातो	"	२३
हासा	हासा	७१५	१२
हासा	हासा	"	१६
विम्बभ्रमे	प्रतिविम्बभ्रमे	७१७	६
स्यान्न	वाधः स्यान्न	"	२४
तन्न	तन्न	७१९	५
स्वभाववत्त्वात्	स्वभावत्वात्	"	२१
तमोनिवृत्ति	तमोनिवृत्तिः	७२०	८
प्रतिफलकं	प्रतिफलितं	"	२०
ऽद्वितीयत्वाकारेणा	ऽद्वितीयत्वाद्याकारेणा	७२३	१६
ज्ञानविरोधि	ज्ञानाविरोधि	७२५	१
अज्ञानावृत	अज्ञानावृत	७२६	१६
प्रतीतेर्घटादौ	प्रतीते घटादौ	"	२२
प्रकाश एव	प्रकाशत एव	७२७	१४
मुक्तोज्ञान-	मुक्तो ज्ञान-	७२८	८
अपश्यदि	पश्यन्नि	७२९	५
यावत्त	तावत्त	"	१२
निजस्वरूपभूतं	निजं स्वरूपभूतं	७३४	२०
परदर्शना	पटदर्शना	७३५	२
विवक्षितं	विवक्षितं किं	७३६	१६
स्वरवर्णान्यतर	स्वरवर्णान्यतर	७३८	१६
भ्रान्तं	भ्रान्तं	७४१	६
ब्रह्मण	ब्रह्मण	७४३	११
गुर्वादिकारण	गुर्वादिदेहकारण	"	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
ततो	सतो	"	२६
तस्या	तस्मा	७४४	१५
प्रतिद्वन्द्वत्व	प्रतिद्वन्द्वात्	७४७	२३
संन्यस्यत्वात्	संन्यस्तत्वात्	७४६	२१
चांशशत्रय	चांशत्रय	७५०	१

इति द्वितीयाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

द्वितीयाध्याये त्रुटयः ।

५२६ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ 'कार्यविशेषस्य' इत्यनन्तरं "नाद्यः धात्वर्थकार्यस्य मानान्तरयोग्यत्वात् कार्यविशेषस्येति" इति त्रुटिः ।

२२८ पृष्ठे १२ पङ्क्तौ "इहेत्यस्य" इत्यनन्तरं "प्रतीचीत्यत्र संबन्धः वेदान्तवाक्यमुखतः वेदान्तवाक्यात्" इति त्रुटिः ।

५३६ पृ० ३ प० "परस्परं" इत्यनन्तरं "प्रति विभागवतीः परस्परं भेदवतीः" इति त्रुटिः ।

५५४ पृ० ७ प० "स्वप्नपदार्थस्य" इत्यनन्तरं "बाधः सविलासाविद्यालक्षणनिवृत्तिलक्षणबाधस्य" इति त्रुटिः ।

५६० पृ० १३ प० "वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यैव" इत्यस्य स्थाने "वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वेऽपि चैतन्यस्यैव" इति पाठः ।

५६८ पृ० १८ प० "रापातत" इत्यनन्तरम् "उपरिप्लवविचारणे आपातत एव समं विद्यादिति संबन्धः संप्रयोगजन्यत्वस्य उभयत्रापि तुल्यत्वात् प्रत्यक्षलक्षणं द्विविधप्रत्यक्षेऽपि आपातत" इति त्रुटिः ।

५७२ पृ० १० प० “नियमयति” इत्यनन्तरं “द्रष्टव्यादिविधिः स्वात्मानं नियोगपरत्वेन न नियमयति” इति वृत्तिः ।

६०१ पृ० १३ प० “कारणं तां विना” इत्यनन्तरं “वस्तुतः” इत्यारभ्य १५ पङ्क्तौ “कारणं तां विना” इत्यन्तः पाठो निस्सारणीयः ।

६७७ पृ० १६ प० “चैतन्याभाससंबद्धं” इत्यनन्तरम् “अज्ञाना-
श्रय चैतन्यस्यैवाज्ञानप्रतिफलनद्वारा बुद्धौ प्रतिफलनात् बुद्धिस्था-
भासनिष्ठत्वोक्तिः यथाज्ञानमन्तः करणगतचैतन्याभास संबद्धम्”
इति वृत्तिः ।

७४१ पृ० २१ प० “चासत एव” इत्यनन्तरं “प्रमितिजनकत्वं तैरङ्गीकृतम् । अस्मन्मते तु” इति वृत्तिः ।

७४६ पृ० १६ प० “तत्फलीभूतहिंसाया ” इत्यारभ्य १८ पङ्क्तौ
“प्रवर्तकं न भवति” इत्यन्तः पाठो निस्सारणीयः ।

तृतीयाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
शाखान्य	अन्यशाखा	७५६	१३
ऽधपतः	ऽधःपातः	७५६	२५
धारयता	धारयतो	७५७	५
प्रततरं	प्रतरं	७५८	५
समागमने	समागमेन	७५९	६
भवतीति	भवतीति भावः	७६१	११
स्वाज्ञानमस्याः	स्वज्ञानमस्याः	७६२	१६
नास्त्यन्त	नात्यन्त	७६५	२
तनो	तयो	"	१५
तता	ततो	"	२०
त्यवत्य	त्यवगत्य	७६६	१३
तमस्सततश्च	तमसस्ततश्च	७६८	१४
स्त्वित्यर्थः	स्त्वित्यर्थः	७६९	२०
पुर्युष्ट	पुर्युष्ट	"	२१
प्रज्ञयाः	प्रज्ञयोः	७७१	१५
सहबुद्धि	सह बुद्धि	७७३	६
पर्युष्ट	पुर्युष्ट	"	१८
तदयागात्	तदयोगात्	७७५	५
चेत्	चेत् न	"	१२
संसारमुक्ति	संसारविमुक्ति	७७६	२२
नभ उपमः	नभोपमः	७७९	१५
तस्यानातीतत्वात्	तस्यानीतत्वात्	"	१७
घटाद्य	घटा	"	२०
द्वार	द्वर	७८०	२
विम्वात्मा	विम्वात्मा	७८१	२०
संयोगाद्यनु	संयोगानु	७८३	१
धर्माध्यासमाह	धर्म्यध्यासमाह	७८६	१८
आत्मासमानः	आत्मा समानः	७८८	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
प्राज्ञो	प्राज्ञः	७६२	१३
प्रयुक्त	प्रयुक्तं	७६६	१६
वैराग्यजननहेतु	वैराग्यजनने हेतु	८००	२३
प्रमिति	तत्प्रमिति	८०५	१
पञ्च	पञ्च तव	८०६	२०
अन्तर	आन्तर	८०७	८
मार्तण्डमाण्डल	मार्ताण्डमण्डल	८०८	२३
सिद्ध	सिद्धे	८१३	६
विशति	विंशति	८१५	२४
केवलत्वमपि	केवलत्वयि	८१८	११
मायापदस्या	मायापदस्या	८२४	५
कारणमात्रा	कारणमात्र	"	६
वृद्धादीनां	वृद्धानां	"	१७
पादानस्य	पादानत्वस्य	८२८	१६
रुढस्य	रुढस्य	८३२	१४
भेदन	भेदेन	८३३	७
हस्ताद्यारोप	हस्त्याद्यारोप	८३४	७
ब्रह्मण	ब्राह्मण	८३६	१६
हस्ताद्य	हस्त्याद्यन्य	८३७	१४
स्वप्नदृढ	स्वप्नदृढ्	८३८	१५
निवृत्तिर	निवृत्तिर्माया	८४१	६
स्वप्नदृष्टस्या	स्वप्नदृष्टस्याप्या	८४६	८
कानुभव	कानुभवः	८५२	१०
तद्व्यतिरेकेण	तद्व्यतिरेकेण	८५६	३
तवानुभूति	तवानुभूति	८६३	२२
घटानिरूपणा	घटनिरूपणा	८८१	८
यन्ती	प्रतिपादयन्ती	८८५	५
शार्य	शौर्य	"	११
श्रौत्रं	श्रौतं	८८७	१६
विद्यया	विधया	८८८	२०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
दारण्य	दारण्यक	८८६	१४
कारणा	करणा	८८५	१३
कारणाना	करणाना	"	"
निकरणपूर्वक	निराकरण	८६६	१५
विनेतरं	विनेतरत्	८६८	१८
प्रकाशत्व	प्रकाशत्व	८६६	११
साहित्य	साहित्य	६०३	४
छिन्नकरापितं	छिन्नं करापितं	"	१५
करणा	कारणा	६०४	१६
कारणस्य	करणस्य	"	२०
संवन्धस्यैव	संवद्धस्यैव	६०५	१५
गुणत्वयो	गुणवत्त्वयो	६०८	१२
हेतुः	हेतु-	६१५	३
गुण	गण	"	१६
कार्या	कार्य	६१७	४
ब्रह्मानन्दी	ब्रह्मनन्दी	६१८	६
कुर्वत्कारण	अकुर्वत्कारण	६२२	११
चैतन्यं च च	चैतन्यं च	६२५	१६
चिच्छैत्ययो	चिच्छैत्ययो	६२८	१५
ब्रह्मात्मैक	ब्रह्मात्मैक्य	६३७	७
स्वत एवा	स्वतस्त्वा	६४०	६
विषयेऽन्तमेव	विषयेऽन्त्यमेव	६४४	८
शरीरसर्वज्ञाद्य	ऽशरीरसर्वज्ञा	६५०	१७
कर्तृविषयज्ञान	कर्तृविषयकज्ञान	६५१	७
स्वरूपोत्पत्तौ	अदृष्टस्वरूपोत्पत्तौ	६५३	२०
दृष्टवैचित्र्य	ऽदृष्टवैचित्र्य	६५५	२६
स्वादष्टाकृष्ट	स्वादष्टाकृष्ट	६५६	१६
दोषभावा	दोषाभावा	६५८	४
वाक्यस्यातिरिक्त	वाक्यातिरिक्त	६६७	६
नपेक्षितः	नपेक्षतः	६७६	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
न्तः कारण	न्तः करण	६७८	१८
भासविशिष्टे	भासविशिष्टं	६७९	१७
लोकसिद्धविशेषा	लोकसिद्धविशेषा	६८२	४
विचारेण	विचारेणापि	६८६	१६
धर्मिविशिष्ट	धर्मविशिष्ट	६८८	१७
वेत्स्यति	वेत्स्यसि	१००१	६
देतद्वश	देताद्वश	१००२	१
भगवन्नि	भगवान्नि	१०१३	११
साधनेना	साधनत्वेना	१०१६	१७
निवहण	निवर्हण	१०१८	१०
निवहण	निवर्हण	"	११
विवेकिन	विवेकिना	"	२३
नियुज्य	नियुज्यमानः	१०३०	११
ऽपरिगृहः	ऽपरिग्रहः	"	१३
प्राप्तविद्या	प्राप्तविद्य	१०३२	२०

८२४ पृ० १७ पङ्क्तौ "हि न" इत्यारम्य १८ पङ्क्तौ "मान्त्रिक-
त्वादिना" इत्यन्तः पाठो निस्सारणीयः ।

६६६ पृष्ठे १० पङ्क्त्यनन्तरम्—

बुद्ध्वा तत्त्वं पदार्थावबुधविषयं कर्तुं कामस्तदैक्यं
वाक्याद्वाक्यार्थनिष्ठाच्छ्रुतिशिरसि गतादञ्जसा तत्त्वमादेः ॥
तच्छेषापन्नमस्मिच्छ्रुतिशिरसि वचोजातमन्यद्यदस्ति
तस्येयत्तावुभुत्साकुलितनिजमतिः पृच्छतिस्मैष भूयः ॥ ३१० ॥

इति तृतीयाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

चतुर्थाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
तद्भावे	तज्ज्ञाने	१०३८	८
मविमुक्त्या	मपि मुक्त्या	"	१४
तुल्याययव्यत्वेन	तुल्यायव्ययत्वेन	१०४३	१७
एवमेव वेदेह	एवमपि विदेह	"	२१
तत्त्वेऽन्ताभावे	तत्त्वेऽत्यन्ताभावे	१०४६	२
सति	असति	"	२०
स्वभावा	स्वाभाव्या	१०४६	५
स्थायिनस्तथात्वा	स्थायिनस्तस्य तथात्वा	१०५०	६
नाशपदस्या	नाशपदस्याप्य	१०५६	१७
चोदितः	वोदितः	१०६०	२०
तत्संप्रयोग	सत्संप्रयोग	१०६३	१
प्रतिबन्धश्च	प्रतिबन्धकश्च	१०७२	८
व्यवधानेन च	व्यवधानेन	"	१७
हेतुलेशः	हेतुलेशम्	१०७३	६

इति चतुर्थाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

